

ԱՐԶԱԳԱՔԱՆԵՐ

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹ

ԳՈՒՐՍ Է ԳԱԼԻՍ ԿԻՐԱԿԷ ՕՐԵՐԸ

Տարեկան բաժանորդագրինն է հիմ րուբլի: Բաժանորդագրութիւնն ընդունվում է «ԱՐԶԱԳԱՆԵՐ» Խմբագրատանը և Կենտրոնական Գրավաճառանոցում: Օտարաքաղաքացիք դիմում են՝ Тифлисъ. Редакция „Арцаганкь“.

Առանձին համարները 10 կ.

Յայտարարութիւնների բառին 2 կ.

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ձինուորական ծառայութիւն և Հայեր: Հայկական դրականութիւնը օտարների աչքում:—Ներքին ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ: «Մշակին»: Հայկական թատրոն: Բազուկը:—ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ: «Գաղտնիք Ղարաբաղի»:—ՖԷԼԻԷՏՈՆ: Բանասիրական նամակներ: Ղարիբ մշեցին:—ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐ

Կախերական Բարձրագոյն հրամանը՝ Կովկասի քրիստոնեայ ազգաբնակչութեանը զինուորական ծառայութեան ենթարկելու մասին, որ տպագրուեցաւ շաբաթաթերթիս ՅՅ-րորդ համարում, մասնաւորապէս Հայերիս համար մի առանձին նշանակութիւն ունէ: Այդ օրէնսդրութիւնը յատկացնում է Հայերին մի իրաւունք, մի շնորհ, որ դադարած է վայելել մեր ազգը իսլամութեան տակ ճնշուած դարերի միջոցում:

Իսկապէս Հայ ազգին խորթ չէ զինուորական ծառայութիւնը: Պատմական ժամանակներում զինուորութիւնը շատ սովորական է եղել մեր նախնեաց համար: Բաւական է մտաբերել, որ համաշխարհական պատմութեան մէջ Հայոց ազգը երեք չորս անգամ Հանգէս է գալիս իբրեւ պետական մի մարմին և ամեն անգամ, շնորհիւ իւր ոյժի, դարեւոր շրջաններ է կատարում: Պարսկական, Հռովմէական և Բիւզանդական ահռելի տէրութեանցը հայք դիմադրել են, ըստ չափու կարողութեան, միմիայն շնորհիւ իրանց քաջութեան և ռազմագիտական հմտութեան: Արիութեամբ պատերազմել են կրակապաշտութեան և իսլամութեան դէմ և իրանց կրօնական հաստատամտութիւնը և հաւատարմութիւնը առ եկեղեցին մեր պապերը միշտ աշխատել են լեռնու բազուկի և պատերազմական վարժութեան վրայ: Անյաջող և ընկած ժամանակներում անգամ՝ Հին Հայաստանի նման, համեմատաբար, մի փոքրիկ աշխարհ՝ 50 հազարից սկսած, մինչև երկու

երեք հարիւր հազար զինուոր է Հանգէս դուրս բերած, ինչպէս վկայում են այդ մասին ժամանակակից պատմագիրները՝ Բիւզանդացին, Եղիշէն, Թոմայ Արծրունին, Մատթէոս Ուռհայեցին և այլք: Հայոց այրուձին — հեծելազօր գունդը հռչակ ունէր ամբողջ Արևմտեան Ասիայում և շատ անգամ, Պարսից արքաների խնդրանք, լետ է մղած Միջին Ասիայի խուժադուժ ազգերի արշաւանքները: Կլաւդիոս Կլաւդիանոս Հռովմայեցի պատմաբանը (IV դար) առանձնապէս ջատագովում է Հայոց նետաձգութեան արհեստը: Մեր մատենագիրների աստիճանից տեղեկանում ենք Հայոց զնգերի ներքին կարգապահութեան, ռազմական կանոնների և պատերազմական սովորութեանց մասին: Այս բոլորը ապացուցանում է, թէ պատերազմական հոգին որքան յատուկ էր և սիրելի մեր նախնեաց համար:

Սակայն վերջին դարերում, երբ Հայաստանը տակ ու վերև եղաւ իսլամ և ասիական վայրենի ազգերի անընդհատ արշաւանքներից, զինուորական հոգին հետզհետէ վերացաւ մեզանից և մարտն ու ասպետական ձրգտումները մոռացման տուին Հայք: Այնուհետև եթէ բնիկ Հայրենիքում տեղ-տեղ վառ մնաց Հայոց մէջ քաջութիւնը և կորովութիւնը, այդ ևս նոցա ապաստանած այն լեռնային վայրերում, ուր պահպանուել են մինչև մեր օրերը պատմական յիշատակների բեկորները և ժողովրդի նահապետական կեանքը, իւր հինօրեայ ձգտումներով:

Գալով Հայոց այն մեծագոյն մասին, որ չը դիմացաւ իսլամի հարուածներին և կամ, հայրենիքում մնալով, ստրկական դիրք բռնեց, և կամ թէ, գաղթականութեան դիմելով, օտարութեան մէջ ալ ևս ոչինչ չաչ չունէր նիւթական ոյժով պաշտպանուելու, — ազգիս այդ մեծամասնութեան մէջ փոքր առ փոքր արմատ ձգեցին այնպիսի յատկութիւններ, որ շատ պատուաբեր չէին հայութեան համար: Թէև բոլորովին բնական էր օտարութեան և գաղթականութեան մէջ բռնած Հայոց ըն-

թացքը, բայց ազգութեան կէտից ամենեւին նպաստաւոր չէր: Խորը չը թափանցող և արտաքուստ դատող օտարազգեաց համար հայի յատկանիշը դարձաւ՝ թուլամորթութիւն, վախկոտութիւն, շահամոլութիւն, խարդախութիւնը և մի շարք մնացեալ այնպիսի ախտերի, որոնք մասնաւոր անհատից և դէպքից առնուած, վերագրվում էին ամբողջ ազգութեանը: Ընդհանուր կարծիք էր կազմուել, որ իբր թէ հայն ամենուրեք փերեզակ է, մանրավաճառ է, որ ձգտում է առանց արիւն և քրտինք թափելու ալլոց հաշուով ապրելու և, կամայ թէ ակամայ, մոռանում էին, որ ազգիս մեծամասնութիւնը, իւր բնիկ աշխարհքում ապրելով, միանգամայն հողի մշակութեանն է ապաւինած և ուրեմն բոլորովին ազատ է այդպիսի մեղադրանքներից:

Գաղթելով հայրենիքից դուրս, օտար աշխարհներ, հայը չէ դադարած ցոյց տալ իւր բնական հանճարը, աշխատասիրութիւնը և տոկունութիւնը, որ եթէ նախանձ են շարժել մասնաւոր մարդկանց մէջ, գէթ պետութեանս աչքում այնքան արժանիք են ունեցել, որ ամեն կողմից հրաւէրք են ստացել իրանց մօտ հաստատել գաղթականութիւնը: Բալկան թերակղզու տէրութիւնները, Աւստրիան, Ունգարիան, Գալիցիան, Լեհաստանը և վերջը Ռուսաստանը՝ Պետրոս կայսեր ժամանակներից սկսած մինչ Պօղոս առաջինը, ամենքն էլ ձգտել են դէպի իրանց գրաւել օտարութեան զիմած հայ գաղթականներին: Բայց, որովհետև նոյն իսկ հայերի արժանաւորութիւն ճանաչող պետութիւնները նախապաշարուած են եղել ազգիս քաջութեան հոգւոյ մասին և միւս կողմից աշխատել են գաղթողներին հրապուրել և պայմաններ կարգալ, վասնորոյ, զրեթէ ամենքն էլ, կրօնի և լեզուի ազատութեան հետ միասին, խոստումն են տուել ազատ պահել իրանց հպատակ հայերին նաև զինուորական ծառայութիւնից: Ի հարկէ, անցեալ դարում դէպի Ռուսաստան գաղթող հայք զինուորական ծառայութիւնը իրանց համար գրաւիչ չէին կարող համարել, քանի որ եկած էին մի երկիր, իրանց բնիկ աշխարհից հեռու, օտար լեզուով, կրօնով, բարք ու վարքով և, վերջապէս, քանի որ իրանք զեռ ևս այնքան չէին բնութեացած այդ նոր հայրենիքին, որ նորա շահերը իսկոյն համեմատելի համարէին իրանց շահերին: Բայց այժմ, երբ ռուսական իշխանութեան ներքոյ ենք գտնվում և ռուսահպատակ հայոց թիւը գրեթէ զերագանցում է մէկ միլիոնը, — զինուորական ծառայութեան արտօնութիւնը — լոկ այն պատճառով, որ իբր թէ հայ ազգը ընդունակ չէ մարտի և ռազմի, ոչ միայն պիտի նկատուէր իբր սխալ, այլ պատուի խնդիր մեզ համար: Եթէ մեր հայրերը, իբրև շնորհ, խնդրել են զինուոր չտալու արտօնութիւն, այսօր այդ շնորհը կայանում է կայսերական վերոյիշեալ օրէնսդրութեան մէջ:

Հարկ չկայ, իհարկէ ապացուցանել, որ Ռուսիոյ տէրութիւնը ինքը արդէն հաւատացած է, որ հին, պատ-

մական ժամանակներում, Արեւմտեան Ասիայի մէջ այնքան նշանաւոր դեր խաղացող հայի արիւնը տակաւին ևս չէ մարել և սպասում է դէպ առթիի նորի նորոյ ապացուցանել Ռուսիոյ զահայքին իւր անձնուէր ծառայութիւնը և ընդունակութիւնը նաև պատերազմի դաշտի վերայ: Հարկ չկայ լիշեցնելու Ազէքսանդր Ա. կայսեր հուշակաւոր հրովարտակը առ ազգն հայոց, ուր այնքան յափշտակիչ խօսքերով դրուատում է մեր անձնուիրութիւնը: Աւելորդ է յառաջ բերել Ղարաբաղի և ընդհանրապէս Արցախի հայոց արիւրար նպաստելը Ռուսիոյ իշխանութեան տարածմանը Անգրիկովկասում: Թոյլ ենք տալիս նմանապէս յառաջ բերելու Ներսէս Աշտարակցու կազմած կամաւոր հայ զուկի ծառայութիւնը Պարսից պատերազմի ժամանակ: Վերջապէս ճամբ յայտնի չէ այն բազմաթիւ մեծամեծ հայ զորապետների և սպանների անունները, որոնք շարունակ սլատիւ ու փառք են բերել փոքր Ասիայում Ռուսիոյ յաղթանակներին և որոնց անուններով պարծենում է այսօր Ռուսաստանի թէ ներկայ բանակը և թէ անցեալ պատմութիւնը:

Եւ քանի որ աշնուական կարգից յառաջացած և բնականապէս աւելի քնքուշ հայը կարողացել է տալ Արդուութեաններ, Բէհբութեաններ, Շուկովնիկովներ, Տէր-ղուկասեաններ, Լազարեաններ և Լօռու-Մելիքեաններ, ինչո՞ւ չը վստահանալ, որ այսօր առանց խտրութեան ընդհանրապէս կոչուող հայ համայքը աւելի նշանաւոր, հանճարեղ և արի հսկայք պիտի տայ:

Երբ մարդկութեան զարգացման աստիճանը տակաւին այնպէս է, որ ոյժով միայն կարելի է անձնապաշտպանութիւնը ու պատուապաշտպանութիւնը, և ուրեմն մարդը և զէնքը անհրաժեշտ են. երբ տակաւին ամենայն հպատակ պիտի ձգտէ պատրաստ լինել զէնքը որ ձեռքին նախանձախնդիր լինի իւր բնակած երկրի շահերին, — հայ ազգն էլ, լինի դա Ռուսիոյ, Թիւրքիոյ թէ Պարսից հպատակ, պէտք էօր առաջ պատրաստուի կատարել իւր պարտաւորութիւնը: Այս պահանջում է քաղաքացիութեան, հաւաստրութեան և իրաւանց պատիւը: Պատուոյ այս խնդիրը Թիւրքիոյ հպատակ հայք վաղուց է արդէն որ յարուցած են, սակայն նոցա բոլոր ջանքը — զինուորական հարկի փոխարէն մարդ տալ՝ մնացել է տակաւին առանց բաւարարութեան:

Երեք դրացի տէրութեանց մէջ, որոնց հպատակվում է գրեթէ ամբողջ ազգութիւնը — առաջին շնորհքը հայ ազգին զինուոր կոչելու պատկանում է Ռուսիոյ Մեծ Գահակալին: Մի, երկու տասնեակ տարիք պիտի ցոյց տան, թէ որքան օգտաւոր պիտի լինի այդ օրենքը թէ ազնուականի, թէ վաճառականի ու արհեստաւորի և թէ շինականի ընտանեաց համար: Այն տարեկան քանի մի հազար երիտասարդներ, որ պիտի զինուորութեան գնան միլիոնաւոր հայ ազգաբնակչութիւնից, մի կարճ ժամանակից յետոյ, պիտի բերեն իրանց տուն բացի արիւ-

կան քաջասրտութեան պատիւը, նաև այն բոլոր օգտակար վարժութիւնները, որ յատուկեն միմիայն զինուորական դասին: Հայազգի զինուորը պիտի վերադառնայ իւր գերդաստանը արդէն բաւականին կրթութեամբ ու զբաղմբ, ծանօթ և հմուտ կարգապահութեամբ, տոկունութեամբ, խնայողութեամբ, աշխատասիրութեամբ և հաստատ կամքին: Մեր գիւղական հասարակութիւնը արդէն իւր աչքի առաջ օրինակ ունէ Անգրկովկասի նահանգները գտնուող այն գիւղերը, որոնք յայտնի են «շտաբ-կվարտիր» և «պարօզկայ» անունով, և որոնց բնակիչները միանգամայն եղած են իւրեանց ծառայութիւնը աւարտած ռուս զինուորները: Սոցա ջանասիրութեամբ և կարգ ու կանոնով յառաջացած տնտեսականութիւնը դրացի հայ և վրացի գիւղացից միանգամայն նախանձն էշարժում: Ժամանակ է որ հայ և վրացի գիւղացին էլ լոյս աշխարհ տեսնէ, քայլել սովորի, ձեռք ու ոտք շարժել սովորի և, բացի իւր պարտաւորութիւնները դէպի պետութիւնը, պիտանի լինի նաև թէ իրան և թէ հասարակութեան: Այն ժամանակ միայն, և միայն այն ժամանակ, պիտի վերանայ նաև ժամանակիս եղած տրտունջը, թէ «թուրք աւազակներից խաւարած է իրանց օրը, թէ գանազան Գեարամներից հանգիստ չունին և թէ իրանց բողոքը միայն բողոք է մնում»:

Մեծապէս համակրելով Կայսեր Բարձրագոյն պարգևած շնորհին, հաւատացած ենք, որ Ռուսիոյ Հպատակ Հայեր ամենուրեք արժանաւոր պատրաստականութեամբ կը դիմենք այս հաւատարմութեան իրաւունքի վայելման, իսկ մօտադրյալ ապագան պիտի ապացուցանէ, որ հայերին զինուորութեան կոչող պետութիւնը սխալուած չէ թէ իւր և թէ նոցա շահերի համար...

Հին Զինուոր

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՕՏԱՐՆԵՐԻ ԱԶԲՈՒՄ

Im Verlage der Hofbuch-handlung von Wilhelm Friedrich in Leipzig ist soeben das erste Heftchen der „ARMENISCHEN BIBLIOTHEK“, herausgegeben von Abgar Ioannissiany erschienen. Der Herausgeber wird von der Absicht geleitet die „Kenntniss der neueren armenischen Literatur in Deutschland wenigstens eingermassen zu verbreiten“ eine Absicht, die um so lobenswerther ist, als diese Literatur der Verbreitung durchaus würdig erscheint. Das erste Heftchen bringt drei hübsche Erzählungen von Raphael Patkanian, übersetzt von Arthur Leist, deren sich kein deutscher Autor zu schämen brauchte. Von den drei Noveletten: „Mein Nachbar“, „Der verödete Hof“ und „Ich war verlobt“ zeichnet sich namentlich die letzte durch ergreifende und packende Schilderungen und durch geschickte Schürzung des Knotens aus. Wir wünschen dem zeitgemässen Unternehmen dem sich ohne Zweifel die Gunst des Publikums zuwenden wird, um so mehr den besten Fortgang, als uns dasselbe einen Einblick in den Charakter und die Lebensweise des armenischen Volkes eröffnet, das sich bis jetzt in Deutschland einer viel zu geringen Beachtung erfreut hat.

Լայցցիդում Վիլհելմ Ֆրիդրիխի արքունի դրան գրավաճառանոցի տպագրութեամբ նորերումս լոյս տեսաւ Արքար Յովհաննիսեանի հրատարակութեամբ «Հայ-

կական Մատենադարանի» առաջին գրքոյքը: Հրատարակչին ղեկավարում է հայոց նորագոյն գրականութեան գիտութիւնը Գերմանիայում, գէթ մասամբ, տարածելու նպատակը. մի նպատակ, որ մանաւանդ արժանի է գովասանաց այն պատճառով, որ սոյն գրականութիւնը տարածելու ըստ ամենայնի արժանի է հանգիստանում: Առաջին գրքոյքը պարունակում է Ռաֆայէլ Պատկանեանի երեք գեղեցիկ վէպիկներ, որոնց թարգմանիչն է Սրթուր Լէյստը, վէպիկներ, որոնք գերմանացի ամեն մի հեղինակի համար իսկ պատուաբեր կը լինէին: Այդ երեք վէպիկներից, այն է՝ «Գրացինս», «Բաց ազբար» և «Ես նշանուած էի» — վերջինը մանաւանդ աչքի է ընկնում իւր գրաւիչ և զմայլելի նկարագրութեամբ ու հանգույցի ճարտար բացմամբ: Մենք յառաջդիմութիւն ենք ցանկանում այս ժամանակայտրմար ձեռնարկութեան, որ անտարակոյս կը գրաւէ հասարակութեան հաճոյքը, մանաւանդ որ այդ «Գրագարանը» բանում է մեր առաջը և հայ ժողովրդի բնաւորութեան և կենցաղավարութեան հետ ծանօթանալու դուռը, մի ժողովրդի, որ մինչև այսօր Գերմանիայում շատ փոքր ուշադրութիւն է վայելել:

(Berliner Zeitung № 42)

ARMENISCHE BIBLIOTHEK. Herausg. von A Ioannissiany. I. Drei Erzählungen von R. PATKANIAN. Übertr. v A. Leist. Leipzig 1886, W. Friedrich. (164 S.) 1 M 50 pf. Die neuere armenische Litteratur ist ungerechterweise dem gebildeten Europa so ziemlich unbekannt geblieben. Und doch trägt sie reiche Schätze, die nur der kundigen Hand harren, welche sie zu heben und recht zu würdigen weiss. Im „Magazin für die Litteratur des In-und Auslandes“, hat vor wenigen Monaten Arthur Leist vorzügliche Artikel über das zeitgenössische Schrifttum der Armenier veröffentlicht; die Friedrich'sche Buchhandlung in Leipzig, wie immer bereit, dem Gedanken der „Weltlitteratur“ die kräftigste Unterstützung angedeihen zu lassen, hat den Verlag einer von Abgar Joannissiany herausgegebenen „Armenischen Bibliothek“ übernommen. Das erste Bändchen enthält drei Erzählungen von Raphael Patkanian, welche Arthur Leist meisterhaft verdeutsch hat. „Mein Nachbar“ (Dirazins) ist die Geschichte einer schönen, jungen Armenierin, die, in Herzensreinheit und Unschuld herangewachsen, aus Gram über ihre uneheliche Herkunft stirbt, von der sie Böswilligkeit und Neid in Kenntnis setzt; in der Novelle „Der verödete Hof“ (Baz asbar) zeigt uns der Autor ein glückliches Familienleben, aber die Schlechtigkeit und Bosheit eines tückischen, gewinnsüchtigen Menschen zerstört den Hausfrieden und treibt vier gute Menschen in bitteres Unglück; „Ich war verlobt“ (Jes uschanatz ej) erzählt eine erschütternde Liebestragödie. Die Stoffe sind durchweg einfach, die Darstellung ungekünstelt, bar jedes Raffinements, und doch liegt ebensowohl über den zwei Dorfgeschichten, die vorangehen, wie über der letztgenannten Novelle ein unsagbarer Zauber. Patkanian zeichnet scharf und kräftig; seine Gestalten sind typisch und doch rein menschlich; er erzählt schlicht, aber spannungsvoll. Das erste Bändchen der Armenischen Bibliothek ist geeignet, für das verdienstvolle Unternehmen wärmste Teilnahme zu erwecken; durchaus gediegen wird es nicht verfehlen, überall das lebhafteste Interesse zu erregen. Möge die Bibliothek, für welche sehr wertvolle Beiträge in Aussicht genommen sind, recht bald fortgesetzt werden.

Siegfr. Lederer.

Հայկական նորագոյն գրականութիւնը անարգար կերպով համարեա թէ անծանօթ է մնացել լուսաւորեալ Եւրոպային. սակայն նա հարուստ գանձեր է բովանդատ-

կում իւր մէջ, որոնք միայն ճարտար ձեռքի են սպասում, որ բարձրացնէ նոքա և արժանաւորապէս գնահատէ: Մի քանի ամիս առաջ Magazin für die Literatur des In und Auslandes շաբաթաթերթում Արթուր Լայտը ընտիր յօդուածներ հրատարակեց Հայոց ժամանակակից գրականութեան մասին: Ֆրիդրիխ գրավաճառանոցը (Լայքցիգում), որ միշտ պատրաստ է «Համաշխարհային գրականութեան» գաղափարին ամենաՀզօր կերպիւ թիկունք տալ, ստանձնել է Արգար Յովհաննիսեանի ձեռքով հրատարակուող «Հայկական Մատենադարանի» տպագրութիւնը: Առաջին հատորին ամփոփում է Ռափայել Պատկանեանի երեք վէպիկներ, որ Արթուր Լայտը ճարտարապէս դերմանացրել է: «Պրոցիս» մի գեղեցիկ և գեղահաս Հայկունու պատմութիւն է, որ մեծացել է սրտի սրբութեամբ ու անմեղութեամբ և կսկիծից մեռնում է տեղեկանալով՝ չարահամութեան և նախանձի շնորհիւ՝ իւր ապօրինի ծագման մասին: «Բաց աղբար» վէպիկում հեղինակը ցոյց է տալիս մեզ մի բաղդաւոր ընտանեկան կեանք, սակայն մի ընչաքաղց և նենգաւոր մարդ խանգարում է ընտանեկան խաղաղութիւնը և չորս ազնիւ հոգու մատնում է դառնագին դժբաղդութեան: «Ես նշանած էի» վէպիկը պատմում է մի հրապուրիչ մտահար սիրոյ ողբերգ: Բոլոր նիւթերը պարզ են, շարագրութիւնը բնական, ազատ ամենայն արուեստականութիւնից բաց և այնպէս ինչպէս առաջին երկու գիւղական պատմութեանց վերայ, այնպէս և այս վերջին նորովէպիկի մէջ թողաւորում է մի անպատմելի դիւթիչ հրապուր: Պատկանեան նկարում է սուր և ուժեղ կերպով, նորա ստեղծած անձնաւորութիւնները տիպական և ընդ նմին զուտ մարդկային են. նա պատմում է Հակիրճ, բայց գրաւելով ընթերցողին ամբողջապէս: «Հայկական Մատենադարանի» առաջին հատորին ընդունակ է յարուցանել ջերմագին համակրութիւն դէպի այս արժանալի ձեռնարկութիւնը: Ամեն կողմից յաջողուած դա անկասկած ամենուրեք ամենամեծ հետաքրքրութիւն կ'գրաւէ: Տայ Աստուած, որ այդ մատենադարանը, որոյ համար շատ թանգագին նիւթեր կան աչքի առաջ, որքան կարելի է շուտով շարունակուի:

Զեֆքէր Լեւերէր

(Litterarischer Merkur (Mitteilungen aus dem geistigen Leben der Gegenwart) № 23.)

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

«Մշակը» գլուխը կորցրել է. . . Երևակայեցէք, ընթերցող, որ նա «մինչև այժմ Արգար Յովհաննիսեանի հրատարակութիւնները և իրան, խմբագրին մաքուր և ձևի կողմից եւրոպացրած է գտել միշտ», իսկ այժմ. . . օ այժմ. . . 1886 թուի սեպտեմբերի 21-ից, առաւօ-

տեան 7 ժամից, երբ լոյս է տեսել «Արձագանքի» № 35-ը, «Մշակը» կատարելապէս հիասթափուել է այդ բանի մէջ: Արգեօք ինչ է պատահել, ով աստուածներ. ի՞նչ յանցանք է գործել Յովհաննիսեանը, որ պ. Արծրունին ձգում է նորան ստիական անդունդը, ինչ բանով են արժանացել նորա հրատարակութիւնները «Մշակի» զայրոյթին:

Քննենք յիշեալ երեւելի ասացուածը տրամաբանութեան տեսակէտից, որ օր ըստ օրէ զգալի կերպով թուլանում է մեր հրապարակախօսի գրուածքներում: Յիշեալ պարբերութեան մէջ երկու միտք է յայտնվում. նախ՝ որ մի անձնաւորութիւն (մեր նուաստութիւնը) մաքուր և ձևի կողմից եւրոպացած է հանդիսացել միշտ պ. Արծրունու աչքում (quel honneur!) և ապա որ նորա պարբերական հրատարակութիւնները, որոնցից առաջինը արգէն մամուլի պատմութեան սեփականութիւնն է, իսկ երկրորդը կայ և տպւում է զուարթագին, — նոյնպէս «մաքուր և ձևի կողմից եւրոպացած են» համարուել մինչև այժմ «Մշակի» աչքում (quel bonheur!): Առաջին միտքը խմբագրի (մեր նուաստութեան) մասին Ելէտք է հասկանալ բարոյական տեսակէտից, քանի որ մեր ֆիզիքական մաքրութեան չափը, հագուստը և արտաքին ձևերը նոյնն են մնացել, ինչպէս առաջ: Արգ, բարոյական տեսակէտից ի՞նչպէս է կարող մի մարդ իւր տասնամեայ լրագրական գործունէութիւնից յետոյ, մի լրագրական նկատողութեան պատճառով, որի նպատակն է պաշտպանել մի գրականական ձեռնարկութեան նշանակութիւնը, որին անմաքուր ձեռքերով կամենում էին շոշափել, — պաշտպանել Հայոց օգտի համար պարապող մի եւրոպացու պատիւը, որ ամենաանպատկառելի կերպով կամենում էին ոտնակոխ անել — ինչպէս է կարող այդպիսի մի մարդ յանկարծ անմաքուր և եւրոպականութիւնից զրկուած հռչակուել:

Գալով երկրորդ մտքին ուշիմ ընթերցողը հարցանում է. այդ ի՞նչպէս «Փորձ» հրատարակութիւնը իւր հինգամեայ գոյութեան միջոցին «մաքուր և ձևի կողմից եւրոպացրած» է եղել պ. Արծրունու աչքում, իսկ այժմ՝ այդ սիրեցեալ հանգուցեալի մահուանից հինգ տարի անցնելուց յետոյ՝ նա մի ստիական հրատարակութիւն է համարվում նոյն պարոնի աչքում:

Մի՞թէ կիրքը միշտ գլխաւոր ղեկավարն է մնալու մեր պ. հրապարակախօսի գրուածքներում, մի՞թէ այդ կրքին զոհ պէտք է գնա նոյն իսկ տրամաբանութիւնը, հետևողականութիւնը, սեպհական արժանաւորութիւնը և այլն և այլն: Թարգմանեցէք մաքուր ռուսերէնի այդ հայերէն բառերով գրած ռուսերէնը և կը տեսնէք ձեր արտայայտած միտքը իւր բոլոր տգեղութեամբ:

Գալով այն հանգամանքին, թէ պ. Արծրունին մեր ամսագիրը և մեր թերթը միշտ անգոյն է համարել, այդ ի հարկէ երբէք մեզ համար անպատիւ համարուել չէ կարող, որովհետև նախ՝ պ. Արծրունուն անհաճելի լինելու պատիւը մեզ հետ միասին վայելում են

շատ յարգելի գործիչներ, բազմաթիւ արդիւնաւոր ազգային հաստատութիւններ և բոլոր պարբերական հրատարակութիւնները (բացի անմեղ «Աղբիւրը»), իսկ երկրորդ՝ վստահի կան մարդիք, որոնց աչքերը այնպէս են կազմուած, որ նոքա անընդունակ են որոշ գոյներ զանազանել:

Թող «Մշակը» քանի կամենայ հրամայեցնէ իւր ընթերցողներին անվայել խօսքեր և անմեղ ֆրազներ, որոնց մի ընտիր ժողովածու ներկայացնում է «Մշակի» 112-րդ համարում տպուած պատասխանը, մեր վերջին յօդուածի առիթով, այն յօդուածի, ուր շատ որոշ կերպով են ձևակերպուած մեր առաջ բերած կէտերը «Մշակի» վերաբերութեամբ: Մեր կողմից ուրախ ենք, որ գերմաներէն լեզուով հրատարակուող «Հայկական Գրադարանի» առիթով բանակուիւր վերջացած է, կատարելապէս պարզուած է և պ. Արծրունին, խնդիրը բացառապէս «Մշակի» տարագլուխ կազմող սկզբնաւորութեան, փառաւոր անցեալի և ահագին նշանակութիւն ունեցող ներկայի է վերածել: Այս ասպարիզում մենք պատրաստ ենք մեր կողմից որոշել «Մշակի» իսկական տեղը մեր մամուլի մէջ, ցոյց տալ նորա առաքինութիւնները և ախտերը, նորա բարի և չար ազդեցութիւնը, նորա ինքնամտրակող և ինքնագովող ուղղութիւնը և այլն, և այս բոլորը փաստերի վերայ հիմնուած: Այս գործը մենք վաղուց մտադիր էինք կատարել, բայց զլացանք մինչև այժմ հատուցանել մեր պարտքը, խնդրի էութիւնից դուրս եղող պատճառներով: Dixi!

*
*
*

ՀԱՅԿԱՍՏԻ ԹԱՏՐՈՆ

Անցեալ երկուշաբթի տեղի ունեցաւ հայոց դրամատիքական ակումբի դերասանական խմբի երկրորդ ներկայացումը:—Ընդ սմին պատիւ ունենք արժանապատիւ հայ հասարակութեան ականջներին թըմբկահարել, թէ այս անգամ թատրոնի աւելի քան երեք-չորրորդական մասը դադարկ էր: Բազմաթիւների վերայ, բացի երկու շարքից, փոխանակ հանդիսականների, փոշի էր նստել օթեակները, բացի երկուսից, բոլորքում էին հայերի ղէմ. իսկ պատշգամբի վերայ ո՛ր կողմ ուղում ես՝ արշաւիր—մարդ չկար, բացի երկու տիկիներէից, որ նուաստիս հետ մի «տրիօ» կազմած՝ նմանում էինք Արաւիայի չոր ու ցամաք դաշտի «օազիսներից» մէկին:

Ի հարկէ այդ հանգամանքը ինքն ըստ ինքեան բաւական էր, որ մենք թատրոնի դաշլճից դուրս գայինք քինթներս քարշ արած, անախորժ տպաւորութեան ներքոյ: Նա մանաւանդ անախորժ, որ հանդերձարանի (ֆոյէ) օտար սպասաւորներից մէկը՝ բացի յօրանջելուց՝ մի սրախօսութիւն էլ չպրտեց հայերի նկատմամբ, իսկ միւսը՝ տրագիքական ձևով ցոյց տուաւ իւր ձեռը, որի ափում անխելքի մէկը՝ փոխանակ տասը կոպէկանոցի՝ դրել էր մի հին «նիկոլաեվսկի» երեք կոպէկանոց:

Ներկայացման մասին ինչ ասենք, երբ որ հասարակութիւնը սիրտ չի տալիս, որ խօսենք: Պ. Ադամեանը «Գինի» դերում հրաշալի էր: Բայց ինչ օգուտ դորանից թէ պ. Ադամեանին, թէ թատրոնին և թէ մեզ, քանի որ, փոխանակ հանդիսականների, մեծ մասամբ դադարկ ակոռներն էին հիանում պ. Ադամեանի՝ իրաւ որ՝ նուրբ, մտածած և շքեղ գեղարուեստական խաղով: Մարդ մի կողմից հրճուում և միխթարվում էր՝ նայելով դէպի բեմը և տեսնելով այն սուր և հազուագիւտ տաղանդը, որ ծնել է հայը, իսկ միւս կողմից՝ տխրում ու վրդովուում էր, նայելով հանդիսականների աննշան թուին: Գուցէ այդ էր պատճառը, որ պ. Ադամեանը ամբողջ երեկոյ երևում էր յուզուած և այն տեսարանում, երբ նա լօրդ Մելվիլին (պ. Վրոյը) կծու յանդիմանութիւններ էր անում, «չուխա» բառը մի քանի անգամ կրկնեց, առանձին շշտելով:

Առհասարակ պ. Ադամեանը «Գինի» մէջ շատ խիստ էր վերաբերվում դէպի իւր հակառակորդները, վասն որոյ այս անգամ սովորականից աւելի էր աչքի զարնում այն տարբերութիւնը, որ կայ նորա տաղանդի և մնացեալ դերասանների ձիրքերի մէջ: Պիտի ասած, որ մեր միւս դերասանները եթէ հասարակութեան կողմից ենթարկվում են խիստ քննադատութեան, այդ, մեր կարծիքով, պիտի վերադրել պ. Ադամեանի զորեղ տաղանդին, որ գրաւում է բեմի էֆէքտի մեծագոյն մասը դէպի ինքը և ոչ թէ երկրորդական դերասանների անքանքար լինելուն, որպէս դատում են տեղային ուսու լրագիրները մի քանի անկող լրաբերներ: «Պ. Ադամեանը իւր ուսերի վերայ կրեց ամբողջ պիեսան»,—կրկնում է երկու անգամ մի և նոյն դարձուածով այդ լրաբերներից մէկը: Այդչափ անխիղճ կերպով վերաբերուել մեր տեղային ոյժերին, կարող է այն մարդը, որ չ'գիտէ թէ ինչեր են կրել թատրոնի համար այդ ոյժերը, քանի որ չկար պ. Ադամեանը: Բայց որովհետև պ. Ադամեանը սուրխաղացող է, ուրեմն մնացեալները դրականաբար ստոր են քննադատութիւնից: Այդ կարծիքը գուցէ և խիստ ախորժելի է պ. Ադամեանին, բայց վիրաւորեցուցիչ է թատրոնի համար առհասարակ, մանաւանդ որ և անհիմն է: Հետեւաբար ցանկալի կը լինէր, որ մի փոքր քաղաքավարի վերաբերուէին դէպի հայ թատրոնը:

Ահա մեր համառօտ կարծիքը տեղային ոյժերից մի քանիսի մասին:

Պ. Աւալեան շնորքով խաղացող է, միայն նա հետեւեալ պակասութիւնները ունի. նախ՝ չափազանց շատ է հարստահարում իւր խոշոր աչքերը, տեղի-անտեղի նորանց լայնացնելով. երկրորդ՝ իւր ոտները չի կարողանում կառավարել և միշտ կարակինի (ցիւրկու) ձև է տալիս նորանց. երրորդ՝ գրականական բառաբառ խիստ Թիֆլիզի ոճով է արտասանում և երբեմն բուն քաղցրու դարձուածներ է գործածում: Գալով ներքին պակասութեանց՝—պ. Աւալեանը զրամատիքական դերերում բաւ

չէ ուսումնասիրում իւր ներկայացրած տիպերի հոգեկան առանձնայատկութիւնները:

Պ. Տէր-Գալթեան տաղանդաւոր կոմիկ է, միայն երբեմն կրկէսում խաղացողի պէս իւր դերերի կոմիքական կողմերը չափազանցութեան է հասցնում: Բայց նա այս անգամ վոդեվիլում նկարչի դերը բաւական յաջող խաղաց: Դրամաներում եթէ դերեր չի վերցնի — լաւ կ'լինի, որովհետեւ ինչ դերում որ նա խօսում է — հասարակութիւնը ծիծաղում է:

Պ. Աղայեանց դերասան չէ, այլ պ. Աղամեանի անգոյն պատճէնը: Քանի անգամ նորան խորհուրդ են տուել թողնել պ. Աղամեանին հանգիստ, բայց նա հետեւում է: Թող հետեւէ՝ Աղամեան չի կարող լինել, իսկ Աղայեանցին կարծեմ արդէն սպանել է:

Պ. Միրաղեան շնորհքով և բաւական խելացի խաղացող է, միայն ձայնը գոհացուցիչ չէ դրամայի համար: Դերը լաւ է սովորում և ուրիշների պէս նկատելի կերպով կանգ չէ առնում:

Որիորդ Վարդուհին, ուղիղը խոստովանած, մեզ վերայ լաւ տպաւորութիւն չէ անում: Նա իւր, առանց այն ևս ճշող, ձայնը այնքան երբեմն բարձրացնում է, որ մարդ ուզում է ականջները խփել, ինչպէս անցեալ անգամ «Կողոպտած փոստի» մէջ:

Այսքանը կարողենք ասել ներկայ խմբի այս հինգ դերասանների մասին: Պ. Չմշկեանի և նորա ամուսնու մասին առ այժմ անյարմար ենք համարում խօսել: Գուցէ մի ուրիշ անգամ յայտնենք մեր անկեղծ կարծիքը հայ թատրոնի այդ վաղեմի գործիչների մասին: Տիկին Ջաբելը մեր այժման դերասանուհիների շարքում, գոնէ «Բինի» մէջ, աչքի է ընկնում: Բայց մենք նորան առաջի անգամն ենք տեսնում, այնպէս, որ գոյաւորանում ենք նորա մասին մի բան ասել: Միւսների մասին յետոյ:

ՄԵԼԻՏԷ

* *

Բազուկից մեզ հաղորդում են, թէ պ. Կարա Մուրզան արդէն մի ամսաչափ է, որ սկսել է իւր երաժշտական գործունէութիւնը: Այս տարի եռանդոտ և անարժաթասէր ուսուցչի շուրջը ժողովուած է քառաձայն մի խումբ, բողկացած 70-ի չափ հայ պատանիներից. դասերը աւանդվում են Մարգարիտիական Ընկերութեան թատրոնական տաճիճում՝ շաբաթական երեք անգամ: Պ. Կարա Մուրզան այժմ սովորեցնում է իւր աշակերտներին եւ ռ ո պ կ ա ն ն ո տ ա ն ե ռ — այդ հիմնաքարը կանոնաւոր երգեցողութեան: Ուսուցչի տոկուն աշխատութիւնը և աշակերտների ջերմ սէրը դէպի ուսանելի առարկան ամենալաւ առհաստիցեայ են, որ եւրոպական կանոնաւոր երգեցողութիւնը յաջողուելու է հայ հողի վերայ: Բուն հայկական նօտաները պէտք է ընդմիշտ փոխարինուեն մեզանում եւրոպականներով, որպէս զի մեր առաջ բացուեն համաշխարհային երաժշտական գան-

ձերը. նա մանաւանդ պէտք է կանոնաւոր երգեցողութիւնը մտնի մեր դպրոցներում աւանդելի առարկաների շարքը, և նրա բարեկրթող և ազնուացնող ազդեցութիւնը պէտք է անցնի դպրոցից ընտանեկան շրջանը: Պ. Կարա Մուրզան ձգտում է այդ խնդիրը իրագործելու Բազուկում. նորա ջանքը արժանի է ամենայն համակրութեան, քաջալերութեան և նիւթական աջակցութեան:

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

«ԳԱՂՏՆԻՔ ԴԱՐԱՅԱՂԻ»

Հեղինակութիւն Ապրեւի Բեկնաղարեանց, թարգմանութիւն Մակար վարդապետի Բարխուդարեանց: Տպուած է Առաքել աղա Ծատուրեանցի ծախքով, Ս. Պետերբուրգում, ներկայ ամի:

Գ.

Ես դեռ չեմ վերջացրել «Գաղտնիք»-ի մի գոյգ հեղինակների հետ — հայր և որդի Բեկնաղարեանների հետ: Դրանց պէտք է ամեն կողմից քննել, որովհետեւ զրանց գոյութեան հետ սերտ կապ ունի «Գաղտնիք»-ի հարազատութեան կամ անհարազատութեան խնդիրը: Հէնց որ միանգամ ապացուցուեցաւ, որ Բեկնաղարեանները երևակայական անձնաւորութիւններ են, — իսկոյն, ինքն ըստ ինքեան, փուլ կը գայ ամբողջ «Գաղտնիք»-ը և կապացուցուի, որ այդ գիրքը նոյնպէս մի երևակայական աշխատութիւն է, մի անյայտ հեղինակից գրուած:

Խնչու:

Նախ քան այդ հարցին ուղղակի պատասխանելը, պէտք է որոշել, թէ ինչ տեսակ աշխատութիւն է «Գաղտնիք»-ը:

«Գաղտնիք»-ը վէպ չէ, պատմութիւն ևս չէ: «Գաղտնիք»-ը մի յիշատակարան է, որի մէջ խառն և անկապ կերպով պատմվում են զանազան պատմական անցքեր: Անցքերի պատմողը — Բեկնաղարեանները — կամ անմիջական կերպով ինքը գործում է անցքերի մէջ, կամ, եթէ ինքը ներկայ չէ, միւս գործիչների հետ սերտ կապեր ունի և նրանցից ստանում է հարկաւոր տեղեկութիւնները: Եւ այսպէսով, յիշատակարանի մէջ գործող անձը դառնում է, մի և նոյն ժամանակ, նրա գրողը, նրա հեղինակը:

Պատահում են շատ վէպեր, և իմ վէպերից մի քանիսը այդ ձևով է գրուած, որ ամբողջ վէպը սկզբից մինչև վերջը պատմում է գործող անձինքներից մէկը: Բայց այստեղ հեղինակը յայտնի է: Նա միայն իւր խօսքը իւր ստեղծած տիպի բերանն է դնում, և իւր վիպասանութեան վերաբերութեամբ՝ բոլոր պատասխանատուութիւնը իւր վրայ է առնում:

Բայց Մակար վարդապետը հրաժարվում է իրան «Գաղտնիք»-ի հեղինակը ճանաչել: Մնում են Բեկնա-

գարեանները, որոնք թէ անձամբ խառն են կատարուած անցքերի մէջ, և թէ իրանց յիշատակարանի մէջ գրուած են նոյն անցքերը: Եւ այդպէս, անցքերի ճշտութեան պատասխանատուութիւնը մնում է վերջինների վրայ: Ուրեմն, եթէ յայտնուին փաստերի մէջ զեղծումներ և խոշոր զեղծումներ,—պէտք է ընդունել երկուսից մէկը. կամ Բէկնազարեանները ստախոսներ են և իրանց երեւակայութեան ցնորքները տալիս են մեզ իբրեւ զուտ պատմական փաստեր, կամ նրանք բանաստեղծական անձնաւորութիւններ են, այլ մի անյայտ հեղինակ գրել է այդ յիշատակարանը և Բէկնազարեանների անունով նոյն զեղծումներն է անում,—աղաւաղում է պատմութիւնը:

Վերջին դէպքում, «Գաղտնիք»-ը կը կորցնէ իւր հարադատութիւնը և կը դառնայ մի անհատի կեղծ աշխատութիւն: Թող լինի այդ անհատը Մակար վարդապետը, կամ մի ուրիշը,—մի և նոյն է:

Ահա ինչու ասում էի ես, թէ երբ մի անգամ ապացուցուեցաւ, որ Բէկնազարեանները երեւակայական անձնաւորութիւններ են,—իսկոյն փուլ կը գոյ և կը փշրուի ամբողջ «Գաղտնիք»-ը:

Դիմենք փաստերին:

«Գաղտնիք»-ի մէջ գտնում ենք անթիւ գաղտնի թղթակցութիւններ, կամ ամբողջապէս, կամ նրանց բովանդակութիւնը: Այս տեսակ գաղտնի թղթակցութիւնները, թէ պետութիւնների և թէ մասնաւոր բարձր պաշտօնականների յարաբերութեանց մէջ, սկզբում խստիւ պահվում են դիւաններում, քանի դեռ գործողութիւնները չէին վերջացած: Իսկ գործողութիւնները վերջանալուց յետոյ, նրանք դառնում են հնադարանների (արխիւների) սեպհականութիւն: Ապագայում, շատ հեռավոր ապագայում, նրանցից սակաւներին է վիճակվում պատմութեան նիւթ դառնալ:

Բայց «Գաղտնիք»-ի մէջ հակառակն ենք տեսնում: Դեռ այդ գաղտնի թղթակցութիւնների մեկանը չը չորացած, նրանք մտնում են «Գաղտնիք»-ի մէջ: Որտեղից, ինչպէս, ո՞ր սատանան է բերում,—մարդ դժուարանում է հասկանալ:

Այժմ տեսնենք, արդեօք հայր և որդի Բէկնազարեանները ինչ պաշտօն էին կատարում պարսից թագաւորների արքունիքում, որ նրանց մատչելի էին այն բոլոր դիւանական գաղտնիքները և այն բոլոր գաղտնի թղթակցութիւնները, որ նրանք անմիջապէս ներմուծում էին իրանց յօրինած գրքի մէջ:

Սկսենք որդուց — Ապրես Բէկնազարեանից:

1795 թուին, սեպտեմբեր ամսում, Աղա-Մամադ շահը աւերակ է դարձնում Թիֆլիսը և 12,000 գերիների բազմութեամբ¹⁾ սկսվում է չուել դէպի Պարս-

¹⁾ «Խամայի Մեղեութիւնները» էր. 183—187: „Исторія войны и владычества русских на Кавказѣ“. Н. Дубровина т. III. 38—49.

կաստան: Նա Ղարաբաղից իւր հետ է տանում թէ հայր և թէ որդի Բէկնազարեաններին (եր. 172): Հէնց բանակի մէջ, ճանապարհին գնալու ժամանակ, շահը վարժապետ է կարգում, որ պատանի Ապրեսին պարսկերէն սովորացնէ: Բաւական մեծ հոգացութիւն պէտք է համարել շահի կողմից. . .

«Պարսիկ վարժապետս, Շուշու բանակատեղից սկսած՝ Շահին ստիպմամբ, աշխատում էր ինձ ուսուցանել պարսկերէն խօսել, գրել և կարդալ. . . Սկսալ յաճախ կարդալ Վիւլստան դասագիրքս և ձանձրացած ժամանակներս ընդօրինակել: Եւ ահա այդպիսի շարունակութեամբ ունակուելիւնս օր քան օր զօրացաւ. . . և յառաջագիծեցի իմ ձեռնարկութեան մէջ: Ո՛րքան ուրախանում էր իմ բարերար Շահն, երբ իւր հետ խօսակցում էի պարսկերէն և արտագրում էի զեղեցիկ. վասն որոյ Շահն հրամայեց իւր դիւանապետին, որ հետզհետէ ինձ օրինակել տար արքունի հրովարտական եր, շրջաբերական եր և գաղտնի նամական եր, որպէս զի այդ մասնաճիւղը մշակելով ապագայում ես լինէի իւր գաղտնի նամական գիրք» (էր. 221):

Այդ բոլորը խիստ հետաքրքիր է:

Թողնենք այն, որ շահի «գաղտնի նամական գիրք» մասնագիտաբար չէ պատրաստվում և նրանից այնքան խորին դպրութիւն չէ պահանջվում, որքան բարոյական յատկութիւններ, այն է՝ հաւատարմութիւն և ծածկապահութիւն. իսկ այդ յատկութիւնները շահը պատանի Բէկնազարեանի մէջ նախադուշակել չէր կարող: Թողնենք և այն, որ Աղա-Մամադ-շահը այնքան միամիտ մարդ չէր, որ իւր հրովարտական եր, շրջաբերական եր և գաղտնի նամական եր տար պատանի Բէկնազարեանի ձեռքը, որ նա իբրեւ վարժութեան կամ զեղագրութեան օրինակներ գործածէր: Որովհետեւ եթէ նա կարող էր հաւատալ մի անփորձ պատանու, բայց երբէք չէր հաւատալ նրա վարժապետ մօլլային: Թողնենք և այն, թէ ի՞նչ էր գտել Աղա-Մամադ-շահը մի խնածախցի հասարակ գիւղացու որդու մէջ, որ նրա վրայ առանձին ուշադրութիւն էր դարձնում, քանիոր նրա Թիֆլիսից տարած 12,000 գերիների թուում՝ կային շատ հայ և վրացի ազնուականների որդիներ: —Այդ բոլորը թողնում եմ ես, այլ կարեւոր եմ համարում ընթերցողի ուշադրութիւնը դարձնել միայն այն կէտի վրայ, արդեօք կարո՞ղ էր պատանի Բէկնազարեանը Շուշիից մինչև Թէհրան գնալու ժամանակ, ճանապարհին այնքան պարսկերէն սովորել, որ շահին հիացնէր իւր պարսկերէնով և սկսէր հրովարտական, շրջաբերականներ և գաղտնի նամակներ ընդօրինակել:

Այդ կէտը ես ուշադրութեան արժան եմ համարում,—ահա ինչ պատճառով.

Դա է կազմում «Գաղտնիք»-ի հիմքը, այստեղից են բղխում այն անթիւ պաշտօնական գաղտնի նամակները, շրջաբերականները և այլն, որ այդ գրքի մէջ բաւական մեծ տեղ են բռնում: Պատանի Բէկնազարեանը ընդօրինակում է նրանց իբրեւ աշակերտ և, մի և

նոյն ժամանակ, զետեղում է «Գաղտնիք»-ի մէջ իբրեւ—
պատմագիր. . .

Հաշուենք, թէ պատանի Բէկնազարեանը ո՞րքան
ժամանակ մնաց շահի պալատում, մինչև այդ կատարե-
լութեանը հասաւ: (Ներքեւում կը տեսնենք, որ նա ա-
պրում էր շահի պալատում):

1795 թուի սեպտեմբեր ամսի վերջերում Աղա-Մա-
մադ-շահը վերագործաւ Թիֆլիսի արշաւանքից: Իւր
ծանր բանակի դանդաղ ընթացքով, մինչև յիշեալ թուա-
կանի վերջը նա հազիւ Թէհրան կը հասնէր: Իւր աթո-
ռանիստ քաղաքում երկար չը մնաց նա. անմիջապէս
սկսեց մի նոր արշաւանք դէպի Խորասան¹⁾: (Այդ կը
տեսնենք հետեւեալ գլխում): Իսկ Խորասանից 1797
թուի գարունքին ուղղակի արշաւեց կրկին դէպի Անգր-
կովկաս, առանց պատերազմի գրաւեց Եուշի բերդը և
նոյն բերդում սպանուեցաւ իւր երկու սենեկապետներէն²⁾:

Այդ հաշուից երևում է, որ Աղա-Մամադ-շահը
ամենեւին ժամանակ չէր կարող ունենալ զբաղուելու պա-
տանի Բէկնազարեանի կրթութիւնով: Որովհետև Աղա-
Մամադ-շահի Թիֆլիսի արշաւանքից Պարսկաստան վե-
րադառնալը, Խորասանի արշաւանքը կատարելը և այն-
տեղից կրկին Եուշի գնալը և սպանուելը՝ տեւեց ընդ
ամենը մէկ և կէս տարի (այսինքն՝ 1795 թուի սեպ-
տեմբեր ամսից, մինչև 1797 թուի ամառը), և այդ մէկ
ու կէս տարուայ ընթացքում նա զբաղուած էր անընդ-
հատ պատերազմներով, և Թէհրանում չը մնաց նա, որ
իւր հրովարտակները, շրջաբերականները և սլաշտոնա-
կան գաղտնի նամակները տար պատանի Բէկնազարեա-
նին ընդօրինակելու և այլն:

Եթէ մինչև անգամ ընդունենք, որ Շահի բացա-
կալութեան ժամանակ պատանի Բէկնազարեանը բնակ-
վում էր նրա պալատում, դարձեալ, վերևում ցոյց տուած
հաշուով, (ի բաց առեալ ճանապարհորդութեան վրայ
անցած ամիսները) մէկ տարուց աւել այնտեղ բնակուել
չէր կարող: Որովհետև Աղա-Մամադ-շահի սպանուելուց
յետոյ, ոչ ոք նրան պալատում չէր պահէ: Այդ մէկ
տարուայ ընթացքում, տեսէք, որքան բաներ սովորեց
նա: Պարսկերէնի մէջ այնքան կատարելագործուեցաւ³⁾,

1) «Պատմութիւն Պարսից» Մեսրովպայ Դ. Թաղեղեանց,
Հատոր Ա. տպ. ի Կալիպոլիս, 1846, եր. 214:

2) «Խամայի Մեղեքութիւններ» եր. 204—209: «Исторія
войны и владычества русских на Кавказѣ» Н. Дубровина
т. III. 209. «Պատմութիւն Պարսից» Մեսրովպայ Դ. Թաղեղեանց
Հատ. Ա. եր. 216:

3) Ով որ փոքր է շատէ ծանօթ է պարսից լեզուի, և մանաւանդ
նրա գրութեան ձևերի հետ, որը սովորելու համար տասնեակ տարիներ
են վառնվում, կը հասկանայ վերոյիշեալ տողերի տարբերակութիւնը:
Պարսից տառերի և գրութեան ձևը փոխելու խնդիրը այժմ մեծ
մանկավարժական հարց է դարձել Պարսկաստանում: Այդ հարցը առա-
ջին անգամ բարձրացրեց Հայազգի Մերզա Մեղեքում խանը, — պարսից
Դուան Լօնդոնի լեազոր գեսպանը: Այժմ նա պարսկերէնը համար մի
նոր ձևով տառեր է հնարել և «Գիւլիստան» նոյն տառերով տպագրել

որ մինչև անգամ հրովարտակներ և շրջաբերականներ
էր ընդօրինակում և նրանցից «Գաղտնիք»-ի համար
օգուտներ էր քաղում, այլ և սովորեց նա մի ուրիշ լե-
զու — ֆրանսերէն:

«Յաջողեցայ գաղղիերէն ևս ուսանել Յակովբ անուն մի
հայ-կաթոլիկ վարդապետից, որը Ռ. րմի քաղաքի կառա-
վարս թիւնն Շահին զրկած էր պատժելու, — շարունակում է
պատանի Բէկնազարեանը եր. 229:— Ամբաստանագիրն սաս-
տիկ բողոքում էր թէ սոյն վարդապետն դուն գործած էր
մի քանի թուղահաւատ հայեր կաթոլիկութիւն դարձնել,
իւր խռովայոյզ, գրգռիչ, չեղափոխական և դադտնի
քարոզներով տեղւոյն քրիստոնէաց ժողովրդեան և տիրող կա-
ռավարութեան մէջ խռովութիւններ չարոյցանել և ժողու-
վաւորը պարսից դէմ ապստամբեցնել (Խնչու): Շահն, աւելի
զբաղուած լինելով քաղաքական և պատերազմական դու-
րանով՝ ժամանակ չունեցաւ կան պատժել և կան քննու-
թեանը արդարացնելով պատժել, վասն որոյ բանտարկեալ
մնացած էր, սրի մօտ յաճախում էի ուսանելու»:

Այդ ասացուածների մէջ որքան տողեր կան, այն-
քան ևս սխալներ կան: Ուրմի քաղաքում երբէք հայ-
կաթոլիկ հասարակութիւն կամ հայ-կաթոլիկ վարդա-
պետներ չեն եղել և այժմ նոյնպէս չը կան: Երբէք հայ-
կաթոլիկ վարդապետները քաղաքական ձգտումներով
Պարսկաստան չեն մտել, որովհետև նրանք քաղաքական
շահեր չունեն: Ուրմիում եղել է, այժմ նոյնպէս կայ,
ասորի-կաթոլիկ հասարակութիւն, բայց նրանց կրօնա-
ւորները ոչ թէ հայեր են, այլ եւրոպացիք, լատին
իստիտուտի կարգից: Երևի, «Գաղտնիք»-ի հեղինակը,
ինքը Պարսկաստանում ապրելով, այնքան չէ ուսումնա-
սիրել երկիրը, որ Ուրմին շփոթել է Սպահանի հետ,
որտեղ, իրաւ, կայ հայ-կաթոլիկ հասարակութիւն:— Թող-
նենք այդ, մեզ համար հետաքրքիր կէտը պատանի Բէկ-
նազարեանի ֆրանսերէն սովորելն էր բանտարկեալ
վարդապետի մօտ, մի տարուայ ընթացքում, այն ևս
պարսկական դժոխային բանտում, որի դռները ոչ մի
օտար մարդու առջև չեն բացվում:

Այժմ տեսնենք, թէ ինչպէս էր ապրում պատանի
Բէկնազարեանը շահի պալատում:

«Շահի պալատում ամենից սիրականն էս էի: Շահի
երկու քույրերն, վրացի և պարսիկ աղախններն սի-
րում էին զիս անչափ սիրով, փափայում և զգվում: Չեմ
կարող չիշել մի գլխաւոր պարագայ, այս է, միմեանցից
թաղում հայ-կաթոլիկ վարժապետ (բանտում) քարոզում
էր ինձ ընդունել Փառի գերիշխանութիւնը, պարսիկ վարժա-
պետ՝ Մահմետի լոյս կրօնը և ուսու իմամութիւնը, և
վրացի աղախններն՝ չունադաւանութիւնը և վրացիու-
թիւնը: Թէ և հօրեցի կանխաւ խրատուած էի բնաւ այն
կամ ոչ չպատասխանելու՝ սակայն խոստովանում եմ մեզքս,
ինչպէս տղայական տաք արեան շոտուել է՝ վարդապետին
պատասխանեցի:— «Աւելի լաւ կը լինէր դու հայ մեռնէի
քան թէ փափականութեան մէջ ապրէիր»:

է տուել Լօնդոնում: Եթէ ընդունելութիւն գտնի յարգելի պարսկա-
գէտի աշխատութիւնը, պարսից մանկավարժութիւնը մեծ դիւրութիւն-
ներ կը գտնէ:

ժապետիս. — «Դու ինձ պարտաւոր ես պարտեղէն ուսուցանել և ոչ կրօնաւիտութիւն»¹. Իսկ վրացի թամար և Եւդա աղախիններն. — «Դուք աւելի լաւ կանէիք ձեր շահամու և դիւրաւիտիս աղաւաններն մահմեդականութիւնից արգելել, քան ինձ վրացիութիւն ընդունել տալու ճգնել»² (եր. 229—230):

Այդ բոլոր միամիտ խոստովանութիւնները փոքրի շատէ հաւանական կարող էին լինել, եթէ Աղա-Մամադ-շահը կանանց ունենար: Դժբախտաբար նա ներքինի էր և զուրկ պարսից շահերի կանանց ունենալու բաւականութիւնից: Դեռ տղայութեան հասակում Աղա-շահի հրամանով ներքինացրին նրան և պահվում էր նոյն շահի արքունիքում, որ գտնվում էր Թաւրէզ քաղաքում: Իսկ երբ Զենդ-Քարիմ-խանի զօրավարը, Շրխալի-խանը, սպանել տուեց նրա հօրը՝ Մամադ-Յուսէին-խանին, և նրա որդիներից շատերին կոտորել տուեց Աստարապատում, այդ կոտորածից ազատուեցաւ Աղա-Մամադ-խանը, որովհետեւ գտնվում էր Աղա-շահի մօտ³:

Աղա-շահի թագաւորութիւնը տւեց 6 ամիս միայն: Այնուհետեւ զօրացաւ Զենդ-Քարիմ-խանը: Դա Աղա-Մամադ-խանին բերել տուեց Շիրազ և պահում էր իւր կանանցում, իբրեւ պատանդ: Այդ կանանցից փախաւ նա և Ղաջարեան թագաւորութեան սկիզբը դրեց⁴:

Աղա-Մամադ-շահը ինչպէս կանանց չունէր, նոյնպէս տանը մնացած երկու քոյրեր չունէր, որ սիրէին Ապրես Բէկնաղարեանին: Նա միայն մի հօրաքոյր ունէր, որի վրայ ամուսնացաւ Զենդ-Քարիմ-խանը, նրա հօրը սպանել տալուց յետոյ⁵:

Այստեղ ծիծաղելի է այն կէտը, որ Ապրես Բէկնաղարեանը, ապրելով Աղա-Մամադ-շահի պալատում և ծանօթ լինելով նրա բոլոր գաղտնիքների հետ, այնուամենայնիւ, չը գիտէ ամենահասարակ անցքերը նրա տոհմային պատմութեան: — Նա չը գիտէ, որ Աղա-Մամադ-շահի հայրը, Մամադ-Յուսէին-խանը, մօտ 40 տարի առաջ սպանուած էր (1759թ.)⁶, իսկ նրա մայրը նոյնպէս վաղուց վախճանուած էր: Ուրեմն այդ երկու քոյրերը ով պիտի ծնէր Աղա-Մամադ-շահի համար, որ սիրէին Ապրես Բէկնաղարեանին . . .

Եթէ ընդունենք անգամ, որ պարսից այդ ներքինի թագաւորը կանանց ունէր, բայց դարձեալ խիստ տարապալման կը լինէր ընդունել, որ Ապրես Բէկնաղարեանը ապրում էր նրա պալատում և նրա կանանցի հետ յարաբերութիւններ ունէր: Ապրես Բէկնաղարեանը

¹) «Պատմութիւն Պարսից» Մ. Դ. Թաղիաթեանցի Ա. հատ. եր. 216: «Պատմութիւն Նոր Զուղայու ճարտութիւն Տէր Յովհաննէսի, ապուած ի Նոր Զուղա 1881 ամի Ա. հատ. եր. 291:

²) «Պատմութիւն Պարսից» Մ. Դ. Թաղիաթեանցի Ա. հատ. եր. 206: «Պատմութիւն Նոր Զուղայու Ա. հատ. եր. 279, 280, «Խամայի Մեղեքութիւնները» եր. 176:

³) «Նամէյէ Խօսրովան» (Գիւրջ Թագաւորաց) Աշխատութիւն Զաւալ-Միւրալի որդույ Քաթալի—շահի, Գ. հատ. եր. 422: Տպուած է Թէհրանում 1871 ամի:

⁴) Զամէնի Պատմութիւն Հայոց Գ. հատ. եր. 859:

այդ ժամանակ անպատճառ քսան տարեկան կը լինէր, իսկ այդ հասակում նրան կանանցը ներս չէին թողնի, մանաւանդ, որ նա քրիստոնեայ էր և նրա ներկայութիւնը, ըստ պարսից կրօնի, կարող էր ամեն ինչ պղծել մահմեդական ընտանիքում, և աւելի, մոլեռանդ Աղա-Մամադ-շահի ընտանիքում:

Զարմանալին այն է, Աղա-Մամադ-շահը, որ Թիֆլիսից տարած 12,000 զերիների մեծ մասը զանազան հրապույրների կամ մտրակի ուժով մահմեդական դարձրեց, բայց Ապրես Բէկնաղարեանի կրօնին չը դիպաւ: «Եւ նրան ոչ միայն որպէս քրիստոնեայ սնուցանում էր իւր պալատում, այլ մինչև անգամ նպաստում էր նրա մէջ հայրենական կրօնի պահպանութեան:

«Ինչպէս իմ բարերար Շահն կարգադրած էր՝ գրում է Ապրես Բէկնաղարեանը—ես ամեն շաբաթ երեկոյեան և կիրակի առաւօտեան և կէսօրին մեր եկեղեցին էի գնում, աղօթում և ուղած ժամանակս հաղորդում և վերադառնում» (եր. 229):

Նա մինչև անգամ շահի պալատում շարունակում էր հայերէնով պարապուել:

«Բարձի թողի արած չէի և հայերէնս, այլ ինչպէս կանխաւ պատուիրած էր ինձ հայրս՝ գիշերներն առանձնացած ժամանակներս կարգաւ կարդում էի Ս. Աւետարանս իբրեւ կրօնագիրք, Եղեջնս՝ իբրեւ պատմագրութիւն ուսուցանող գիրք և Նարեկս՝ իբրեւ աղօթագիրք» (եր. 222):

Այդ բոլորը գուցէ լաւ կը լինէր մի վէպի մէջ, բայց ոչ թէ պատմութեան մէջ: Երևում է, որ միամիտ Ապրես Բէկնաղարեանը ոչ Աղա-Մամադ-շահին է տեսել և ոչ էլ նրա պալատն է տեսել, որ գիտենար, թէ ինչքան կատարուեցան այդ պալատում: Եթէ նա այնտեղ եղած լինէր, անպատճառ կը տեսնէր ուրիշ շատ հայ պատանիներ, որոնց Եղեջն և Նարեկը ամեն գիշեր կարդում էր: Նա կը տեսնէր Մանուչար—խանին¹), Խօսրով—խանին²), Գիօրգին—խանին³) և ուրիշ շատերին, որոնց ոչ միայն մահմեդականացրել էին, այլ և—նեւ քիչնից քիչ էին . . . Առանց ներքինի դարձնելու և առանց մահմեդական դարձնելու, պարսից շահերը ոչ մի օտար մարդու թոյլ չեն տալիս բնակուելու իրանց պալատում. . .

Ով որ փոքրի շատէ ուսումնասիրել է Աղա-Մամադ-շահին, հարկաւ, ծանօթ կը լինի նրա վերին աստիճանի կրօնական մոլեռանդութեան հետ: Նա մինչև անգամ բուն Պարսկաստանի, որի թագաւորն էր ինքը, մի նահանգից հայ գերիներ էր տանում զէպի միւսը՝

¹) Մանուչար—խանը Թիֆլիսի Կնիկօլօիեանների տոհմից էր:

²) Խօսրով—խանը Թիֆլիսի Տէր Սամուէլի որդին էր, Ղայթմազեան տոհմից:

³) Գիօրգին—խանը Մանուչար—խանի ազգականն էր նոյնպէս Թիֆլիսցի:

Այդ երեք անձանց մասին, որ բարձր պաշտօններ և աստիճաններ հասն Պարսկաստանում, կը խօսուի հետեւեալ գլխում:

մահմեդականացնելու նպատակով¹⁾։ Իսկ նրա Թիֆլիսից տարած ահաբեկի գերեվարութեան հետքերն անգամ չեն մնացել այժմ Պարսկաստանում։

Բայց ինչ է ասում այդ գերիների մասին Ապրես Բէկնազարեանը։

«Պարսկաստան փոխադրած հայ և վրացի գերիներն ընտելութիւն հաստատած էին Թաւրիզում, սորա շրջակայքում և փոքր մասամբ Թէհրանում։ Վրացիք զգալի կերպիւ պարսկանում էին մահմեդական կրօնը ընդունելով, իսկ Հայք ընդհակառակն պահպանում էին իւրեանց կրօնը և լեզուն, եկեղեցիներ շինելով և երեխայքը քահանայից ձեռք ուսուցանելով» (Եր. 229)։

Այդ խօսքերից խուսկի հոտ է բուրում . . . երեւում է, որ գրողը մի հոգեւորական է . . . չէ ցանկացել, որ հայերը կորչէին Պարսկաստանում։

Եթէ Ապրես Բէկնազարեանը Պարսկաստանը տեսած լինէր, և Աղա-Մամադ-շահի գերիների հետ այնտեղ գնացած լինէր, հէնց այդ փոքրիկ հատուածի մէջ այնքան սխալներ չէր անի, որը ես այժմ պիտի ցոյց տամ։

Ինչպէս վերևում յիշեցի, Աղա-Մամադ-շահի տարած թէ հայ և թէ վրացի գերիների հետքերն չեն մնացել Պարսկաստանում։ Մահմեդականութիւնը բոլորին կլանեց։ (Ի հարկէ, իմ խօսքը մի քանի գերծ մնացած անհատների մասին չէ)։ Սխալ է այն, որ Աղա-Մամադ-շահը բնակեցրեց նրանց Թաւրիզում, նրա շրջակայ գիւղերում և մասամբ Թէհրանում։ 12,000 գերին փոքր բան չէ, եթէ այդ քաղաքներում բնակեցրած լինէր, չէին կորչի, որովհետեւ հնուց հայ ազգաբնակչութիւն կար։

Թաւրիզի հայ ազգաբնակչութիւնը բաղկացած է զլիաւորապէս երկու տարրերից՝ բնիկներից և Ղարա-դաղի գաղթականներից, որոնք մինչև այսօր պահպանել են իրանց բարբառը և, թէ սովորութիւններով, թէ պարագմունքներով՝ բոլորովին որոշվում են միւսներից։ Եթէ այդ քաղաքում բնակեցրած լինէին Թիֆլիսի գերիներին, այսօր կը տեսնէինք նրանց, մանաւանդ, որ խումբերով տարուած գաղթականները միշտ առանձին թաղեր են կազմում, և այդ թաղերը իրանց անու-

¹⁾ 1785 թուին յուլիս ամիս 23-ին Աղա-Մամադ-շահը գերի վարեց Սպահանի նահանգի ֆերիայ կոչուած գաւառի հայ բնակիչներից շատերին, որոնք Շահ-Աբաս մեծի Պարսկաստան տարած գաղթականներից էին։ («Պատմութիւն Նոր-Ջուղայու» Ա. հատ. Եր. 342—343)։

Հետևեալ տարին (1786 թ.) Աղա-Մամադ-շահը մի նոր արշաւանք կատարեց դէպի Սպահանի կողմերը։ Այս անգամ ֆերիայ գաւառի հայ բնակիչները երկիւղից ամբողջ լեռներում, իսկ Շահը հրամայեց իւր զօրքերին աւարի առնել նրանց անտէր մնացած գիւղերը։ (Պատմ. Նոր-Ջուղայու Ա. հատ. Եր. 347)։

1787 թուին դարձեալ արշաւեց Աղա-Մամադ-շահը դէպի Սպահանի կողմերը և այս անգամ գերի վարեց Հայոց Բուրվարի կոչուած գաւառի բնակիչներից շատերին, որոնք նոյնպէս Շահ-Աբաս մեծի տարած հայ գաղթականներից էին։ Այդ գերիներին Աղա-Մամադ-շահը բնակեցրեց Թէհրանի շրջակայ գաւառանքներում և զլիաւորապէս Սաւայում։ Մեծ մասը բռնութեամբ մահմեդականացրին։ (Պատմ. Նոր-Ջուղայու Ա. հատ. Եր. 348—349)։

նով են կոչուած։ Ինչպէս Շահ-Աբասի Սպահան տարած գերիները բաժանուած էին զանազան թաղերի, և երբէք շուղայեցին չը խառնուեցաւ երեւանցու հետ, կամ երեւանցին դաշտեցու (ներքին ագուլեցու) հետ։

Իսկ Թաւրիզի շրջակայքում, որ ցոյց է տալիս Բէկնազարեանը, ոչ միայն թիֆլիսեցոց գիւղեր չը կան, այլ մինչև անգամ մահմեդականների—թուրքաց կամ պարսից—գիւղեր չը կան։ Թաւրիզի շուրջը անապատ է, իսկ գիւղերը բաւական հեռու են։ Հայոց երեք գիւղեր կան միայն, մի օրուայ ճանապարհի հեռաւորութեան վրայ, որոնց բնակիչները ոչ թէ թիֆլիսեցիներ են, այլ բնիկներ կամ զարադադցիք։ Թէհրանում նոյնպէս թիֆլիսեցի գաղթականներ չեն եղել, և այժմ չը կան։

Ուրեմն ինչ եղան Աղա-Մամադ շահի տարած գերիները։

Աղա-Մամադ-շահը նրանց մի մասը բնակեցրեց Մազանդարանում, որ իւր հայրենական երկիրն էր, մի մասը բնակեցրեց Կասպից ծովի հարաւային գաւառներում, մնացածներին ցրիւ տուեց Պարսկաստանի զանազան խորքերում, հեռու քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւններից, որպէս զի հեշտ լինէր նրանց մահմեդականացնելը։

Այդ գլխում յիշուած բոլոր օրինակներից, որ ես քաղել եմ «Գաղտնիք»-ից, ինքն ըստ ինքեան ծագում է մի հարց. մի թէ Ապրես Բէկնազարեանը, որ այնքան մերձաւոր էր Աղա-Մամադ-շահին, որ նրա պալատումն էր ապրում, որ անձամբ ականատես և ներկայ էր իւր ժամանակի անցքերին,—մի թէ նա այսքան սխալներ կանէր, եթէ իրօք մի այդպիսի անձնաւորութիւն գոյութիւն ունենար։

Այդ սխալները Մակար վարդապետի սխալներն են։ Եթէ նա փոքր ի շատէ ծանօթ լինէր պարսից կարգերի և սովորութիւնների հետ, եթէ նա լաւ ուսումնասիրած լինէր այդ ժամանակներում կատարուած անցքերը, ի հարկէ, իւր ստեղծած պատմագրին մոլորութիւնների մէջ չէր ձգի։

Հետևեալ գլխում ես ցոյց կը տամ աւելի խոշոր սխալներ հայր Բէկնազարեանի գործունէութեան մասին Պարսկաստանում, իսկ այժմ չեմ կարող առանց նկատողութեան թողնել մի մեծ հակասութիւն, որ իսպառ ոչնչացնում է «Գաղտնիք»-ի մի գոյգ հեղինակների գոյութիւնը և ցոյց է տալիս, որ նրանց գրածները երեւակայական առակաբանութիւն է, և աւելի ոչինչ։

Վերևում տեսանք, թէ Բէկնազարեանները որտեղ բնակեցրին Աղա-Մամադ-շահի Պարսկաստան տարած հայ և վրացի գերիներին,—Թաւրիզ քաղաքում, նրա շրջակայ գիւղերում և Թէհրանում։

Բայց երևում է, որ «Գաղտնիք»-ի մի գոյգ հեղինակները սաստիկ մոռացկոտ են, գրքի մի տեղում գրածը միւս երեսում մոռանում են և նրա հակառակն են գր-

քում: Նրանք «Գաղտնիք»-ի 169 երեսում Աղա-Մամադ-ջահի վերառած Հայ և վրացի գերիներին, Հենց առաջին իջևանից, Սողանլուխից, Մէլիք-Մէջլումի¹⁾ միջնորդութեամբ, վերադարձնում են կրկին իրանց տեղը— Թիֆլիս: Իսկ յետոյ, 229 երեսում, բնակեցնում են մի և նոյն գերիներին Պարսկաստանի Թաւրիզ քաղաքում, նրա շրջակայ գիւղերում, Թէհրանում և այլն: Այլ ևս ինչ գերիներ կը մնային այդ տեղերում բնակեցնելու Համար, քանի որ բոլորին վերադարձրել էր շահը:

Ահա «Գաղտնիք»-ի խօսքերը.

«Սողանլու կոչում տեղից, Մէլիք-Մեթլումի միջնորդութեամբ՝ գերիներէց Տիֆլիս վերադարձան տասն և երկու Հազար վրացի և Հայ գերուածներ՝ Հանգերձ բոլոր եկեղեցական անօթներով և զարդերով» (եր. 169):

Գերիների թիւը ընդամենը՝ 12,000 էր: Այդ թիւը առնուած է «Խամսայի Մէլիքութիւններից», որի մէջ նոյնպէս 12,000 է նշանակուած (եր. 185): Իսկ Դուբրովնիքը նրանց թիւը աւելի պակաս է գնում—10,000 (Ист. войны и владычества Русскихъ на Кавказѣ т. III. стр. 42):

Այս տեսակ հակասութիւններ անում են այն հեղինակները, որոնցից մէկը—Հայր Բէկնազարեանը—Աղա-Մամադ-ջահի զօրապետն է և անձամբ մասնակցել է նոյն արշաւանքին, իսկ միւսը—որդի Բէկնազարեանը—ապրել է Շահի պալատում և գրել է ժամանակի պատմութիւնը . . .

Բ Ա Ֆ Ֆ Ի

Կը շարունակուի:

Ֆ Է Լ Ի Է Տ Օ Ն

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

ԾՆՈՂՆԵՐԻՆ ԵՒ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՆԵՐԻՆ ՆՈՒԷՐ

ՆԱՄԱԿ Ա.

Մտադրութեան եւ յիշողութեան կարեւորութիւնն ու կրթութիւնը:

Ա. Այս ընթացքին Հետեւող մարդը կարգացածը միտք քերելու անկարող կը լինի, շատ կիսակադմ ծանօթութիւններ կունենայ մտքի մէջը պատող, բայց այնպէս անձեւ, անկատար և այնչափ դուրս իւր իշխողութիւնից, որ այն քաններին միանգամայն անտեղեակ մարդուց լաւագոյն Համարուելու տեղիք չի ունենալ: Անհրաժեշտամբ բան կարգալու կամ գիտութիւն սովորելու մէկ չարիքն էլ այս է, որ այս կերպով ձեռք բերուած գիտութիւնը (գիտութիւն անունը թէ որ արժանի է տալ) այնպէս չճանաչուած կու տուած է, այնպէս մի Հարեանցի կերպով մտքի մէջ գանձուած է

¹⁾ Մէլիք-Մեջլումը Ղարաբաղի Ջրաբերդ գաւառակի մէլիքն էր, որ վերաւորուած լինելով վրաց Հերակլ Թագաւորից, առաջնորդեց Աղա-Մամադ շահին Թիֆլիսի արշաւանքի ժամանակ:

և այնչափ իշխողութիւնից դուրս է, որ մի որ և է գործնական օգտակարութիւն չի կարող ունենալ:

Բ. Բայց մէկ ուրիշ և դուրս աւելի ծանր չարիք էլ կայ: Առանց մտադրութեան կարգալը մարդուս անընդունակ է անում բոլոր իմացական բաների մասին: Նոր-նոր ծանօթութիւններ մտքերիս մէջ գանձելը դաստիարակութեան միակ նպատակն է: Դէթ սորա չափ էլ Հարկաւոր է նաեւ, որ մեր բոլոր կարողութիւնները՝ պէտք եղածին պէս կրթել, զօրաւորները վարժել, տկարները զօրացնել և ամենքի մէջ փոխադարձ չարմարութիւն, զուգակշիւութիւն պահել: Արեւելեան վերայ մտադրութեամբ և կատարեալապէս քննութիւն անելը՝ այս երկու նկատմամբն էլ միտքը կրթել է նշանակուած: Այս կերպով մարդուս միտքը կը զարգարտի այն ամեն պատուական և կարեւոր Հմտութիւններով, որ է Հմտութիւն առանց սխալանաց և ստութեան խառնուրդի, և բոլոր իմացական կարողութիւններն էլ զօրանալով, մէկ-մէկի Հետ Համաձայնութիւն կունենան: Սորա հակառակ՝ թէ որ միտքը երկար ժամանակ թող տրուի որ ուղածին պէս մէկ նիւթից թափառի դէպի մէկ ուրիշը՝ առանց մէկ գործի վերայ յառելու և պէտք եղած կրթութեան կանոններին հնազանդեցնելու, նա վերջապէս բոլորովին կը կորցնէ իւր խորհուրդների կարողութիւնը՝ առարկաների վերայ միայն և նոցա ուշադրութեամբ քննելու համար: Եւ թէ որ մի անգամ այս կարողութիւնը մարդու ձեռքից երթայ՝ այնուհետեւ գրեթէ բոլորովին անշուշտ կը լինի Հաստատուն մի բան սովորելը: Կան մարդիկ, որոնք գանգատուում են թէ. «Խնչ անենք որ չենք կարողանում մեր ընտրած նիւթի վերայ կատարեալ ուշադրութիւն դարձնել, չենք կարողանում մեր մտադրութեան վերայ իշխել. հասկանալու դժուարութիւն չունինք, բայց մէկ բանի բոլոր մասունքը իրար Հետ կապելու և նոցա մէկ-մէկու Հետ ունեցած չարաբերութիւնները և կապակցութիւնները պէտք եղածին պէս գտնելու և ծանօթանալու չափ համբերութիւն չենք ունենում. այնչափ երկար միջոց մեր միտքը մէկ դրութեան մէջ պահել չենք կարողանում, դժուար է լինում»: Հաւանական է, որ մտքի այդ տկարութիւնը պատճառած է մէկ բանի վերայ զգուշութեամբ և մտադրութեամբ քննութիւն չանկրուց և այն Հանգամանքից, որ անհրաժեշտամբ ու շուտ-շուտ մի առարկայ ձգում, ու միւսն ենք ձեռք առնում. ուստի այդ մտաւոր տկարութիւնը բուժելու համար, պէտք է որ վերոյիշած սովորութեան հակառակ ճանապարհը բռնենք և կամաց կամաց իշխել սովորենք մեր կամքին:

Մտադրութիւնը այն ժամանակ է լինում, երբ որ մեր միտքը մի որոշ ժամանակ՝ թէ շատ լինի այդ ժամանակը և թէ քիչ՝ առանց շարժուելու մի նիւթական կամ իմացական առարկայի վերայ հաստատուելով՝ մնում է կանգուն, բոլոր ուրիշ Հանգամանքները կամ առարկաները մի կողմը ձգելով: Նրբ որ այդ ուրիշ բաների անջատուելը ու Հեռանալը երկար միջոց քաշի, այն ժամանակ մտադրութիւնը կը լինի ուժգին մտադրութիւն: Բայց յայտնի է, որ մարդուս միտքը այնպէս ամփոփ մէկ բանի վերայ երկար ժամանակ չի կարող մնալ, առանց մէկ բաղձանաց կամ պարտականութեան զգացումն լինելու: Մտաւոր գործերի մէջ շատ թէ քիչ զգացման մէկ շարժումն պէտք է լինի որ միտքը կարողանայ երկար ժամանակ հաստատուն մնալ իւր դատելու, վերացողականելու և տրամաբանելու գործողութիւններում: Եւ այս ևս գիտենալու ենք, որ ուսումնական աշխատութիւնների մէջ մարդուս միտքը զսպող՝ մէկ բանի վերայ հաստատուն պահող և նորա վերայ տիրապէս զօրութիւն

ունենցող մի ուրիշ զգացումն չկայ՝ բացի ճշմարտութեան սէրը: Այն ճշմարտութեան սէրն է միայն որ չափահաս մարդուն կարող է գրաւել ուսումնական աշխատութիւնները մէջ: Ուրեմն մտքի թափառական լինելու միակ դարմանը ճշմարտութեան սէրն է. սէր՝ որով մարդս ցանկանում է ինչ և ինչ բանի բնութիւնը և առնչութիւնները ճանաչել՝ լուի Հմտութիւն ստանալու նպատակով: Ճշմարտ է, որ պարտաճանաչութեան զգացումն ևս մեծ դեր կարող է խաղալ այդ Հանքամանքում. և գուցէ փառասիրութիւնն էլ ու շահախնդրութիւնը առաւել ևս բան տեսնեն. բաց երբ մարդուս միտքը, առանց նոյն իսկ գիտութեան մէկ գեղեցիկութիւն, մէկ սիրտ քաշող բան տեսնելու ծանր Հետադատութեանց մէջ մտնելու լինի, Հաւանական է, որ այդ աշխատանքը պէտք է շատ ձանձրալի բան լինի նորա Համար: Ուստի ամենայն ծանր աշխատութեան մէջ մարդուս գրաւողը և նորա մտքին չարտաւելութիւն տուողը պէտք է ճշմարտութեան սէրը լինի միայն, այդ սէրը պէտք է լինի նորա իմացականին տիրապէս դրդելու և վարձ սուտողը, այսինքն փառասիրութիւնից, շահախնդրութիւնից և պարտաճանաչութեան զգացումից աւելի զօրեղ դրդելու պէտք է լինի գիտութեան պատուականութիւնը ինքն իւր Համար, կամ ճշմարտութեան սէրը: Գիտութիւնը իրան Համար սիրելու ենք, ոչ թէ իրանից չառաջ գալու օգուտները Համար. բացի սորանից՝ ուրիշ սկզբունքով մէկը կարող չէ ճշմարտ չառաջադիմութիւն անել գիտութեանց մէջ: Տ Ալէմպէրգ:

Հոգեբանութիւնից չաշտնի է, որ չիշողութիւնը երկու ատորձան ունի. այն է՝ մեքենական և տրամաբանական: Մեքենական չիշողութիւնը կարողանում է պահպանել իւր մէջ բառեր, թուանշաններ, առարկաների անունները բուն գաղափարը: Գորա Հակառակ տրամաբանական չիշողութիւնը, Հիմնուելով նմանութեան և ներհակութեան վերայ, գտնում է իւրաքանչիւր երևոյթի և իւր պատճառի մէջ կապակցութիւն և ալլին: Մանկութիւնը Համարեա թէ մեքենական չիշողութեան տարին է: Ինչից մինչև տասնհինգ տարեկան Հասակը այն միջոցն է, որ մէջ չիշողութիւնը Հասնում է իւր մեքենական զարգացման բարձրագոյն ատորձանին: Այդ Հասակում մանուկները կամ պատանիները շատ Հեշտութիւնով են անգիր անում անՀամար բառեր և իրողութիւններ: Հէնց այդ շրջանում էլ ծնողները և ուսուցիչները ի չարն են գործ դնում մեքենական չիշողութիւնը. նոքա սովորում են երեխաներին սովորել անգիր այն բաները, ինչ որ նոքա չեն Հասկանում և իզուր տեղը ծանրաբեռնում են իրանց չիշողութիւնը: Այդպիսի ուսուցման եղանակը ամենեւին օգուտ չէ բերում ուսանողի մտաւոր և բարոյական զարգացմանը: Պատանեկութեան Հասակում փոքր առ փոքր տեղի է աւելի մեքենական չիշողութիւնը տրամաբանական չիշողութեան: Առողջամիտ պատանին ոչինչ չէ սովորում առանց Հասկանալու. ամենայն Հանգամանքում որոնում է երևոյթների պատճառները, փաստերի կապակցութիւնները և աղատ ու գիտակցաբար չիշողութեան մէջ է առնում այն միայն՝ ինչ որ Հասկացել է: Հասուն տարեքներում մարդուս չիշողութիւնը բոլորովին առանձին ուղղութիւն է ստանում. — մինը չիշում է թուանշանների և տարաքների անՀուն քանակութիւններ, երկրորդը լուի չիշողութեամբ ածում է աՀագին երաժշտական կտորներ դաշնամուրի վերայ. երրորդը չիշողութեան մէջ պահպանում է աշխարհագրական և պատմական տեղեր ու անուններ՝ աՀագին քանակութեամբ. մի չորրորդն, ըստ

կանի մէջ կամ այն կտորը, և ալլին և ալլին: Ամենաբաւատարորդ նա է, ով որ իւր մեքենական չիշողութեան Հետ միացուցած է զարգացած տրամաբանական չիշողութիւնն ևս:

ՈրովՀետև չիշողութիւնը մտաւոր կարողութեանց զարգացման Համար չափազանց մեծ նշանակութիւն ունի, այդ պատճառաւ էլ չիշողութեան զարգացնելու եղանակը պէտք է որ ծնողաց և ուսուցչաց Համար շատ մեծ նշանակութիւն ունենայ:

Այն բոլորը՝ ինչ որ ասացինք մտադրութեան կրթութեան մասին, միեւնոյնը պէտք է ասենք և չիշողութեան կրթութեան նկատմամբ: Այստեղ ևս, ինչպէս և այնտեղ, Հարկաւոր է որ. 1, ուսուցման առարկաները լինեն գրաւիչ թէ ըստ ինքեանց և թէ ըստ իւրեանց բացատրութեանց. 2) պէտք է որ Հոգոյ խաղաղութիւնը միանգամայն լինի անվրդով և այդ ժամանակը միայն կարելի է ընդունել նորանոր նիւթեր՝ միտքը Հարստացնելու Համար և ընդհանրապէս Հոգոյ խաղաղ ժամանակը կարելի է ուսանել օգտով և առանց ձանձրանալու: Ուսուցիչները ամեն մի աճապարում կամ շտապում վրդովում է աշակերտի Հոգեկան կարողութիւնը, գրգռում է նորան յոգնեցնում և բթացնում: Երբ որ ուսանողի Հոգեկան կարողութիւնները ճնշում են և բթանում, Հասկանալի է, որ չիշողութիւնը չի կարող աղատ զարգանալ: Ընդհանրապէս ասելով. երբ կամենում ենք աշակերտի մեքենական չիշողութիւնը զարգացնել, դործ ենք դնում դորա Համար մեքենական միջոցներ, որոնք ըստինքեանց նշանակութիւն չունին: Իսկ երբ որ կամենում ենք աշակերտի տրամաբանական չիշողութիւնը զարգացնել, այն ժամանակ դործ ենք դնում աւելի բանական միջոցներ, որոնք առանձին նշանակութիւն ունին կրթութեան մէջ: Ծրամաբանական չիշողութեան զարգանալով ոչ թէ չիշողութիւնն է միայն Հարստանում նոր փաստերով, այլ որ աւելին է՝ մարդուս մտաւոր և բարոյական զօրութիւնը զարգանում է և Հարստանում շատ մեծ ընդարձակութեամբ, ճոխանում է նորա զգացութիւնների և գաղափարների աշխարհը:

Չիշողութեան վարժութիւնը կամ կրթութիւնը նպատակաշարմար անելու Համար, պէտք է մեծ ինամքով ընտրել այն նիւթերը, որոց չիշողութիւնը ընդունելու և պահելու է: Ինչ որ չիշողութեան մէջ պէտք է տպաւորուի, այն պէտք է չառաջադոյն քննուի՝ թէ արդեօք չարմար ու պատշաճէ՞ աշակերտի զարգացմանը և կրթութեան նպատակին: Գատապարտեալ է այն Համոզմունքը, որը ունին շատ մանկավարժներ և ծնողներ, այն է՝ թէ չիշողութիւնը սրելու Համար կարելի է ամենայն նիւթ տալ բերան սովորելու: Ընդհակառակը՝ մինչև որ մէկ նիւթ գեղեցիկ կերպով բացատրուած, մէկնաժ ու Հասկացուած չլինի, չ'պէտք է տալ աշակերտին անգիր սովորելու Համար: Ամենից առաջ պէտք է կարճ, գեղեցիկ և իմաստալից Հատուածներ տալ անգիր սովորելու Համար, յետոյ առաժներ, առակներ, դուարձալի պատմութիւններ, զգալի առարկաների ստորագրութիւններ ու ամենից չետոյ վերացեալ նիւթերի վերայ գրուած Հատուածներ: Աշակերտները աւելի Հեշտ են պահում իրանց մտքի մէջ գրամախօսութիւններ, այսինքն երկու կամ երեք Հոգու մէջ խօսակցութիւններ, քան թէ վարդապետական կամ Ծառական երկայն խօսքեր, աւելի շուտ են սովորում ստանաւորներ կամ չափով գրուած օրինակներ՝ քան թէ արձակ գրուածներ: Եւ այդ բոլոր ուսուցման ժամանակ պէտք է միշտ չիշենք, որ Հեշտից դէպի դժուարը՝ կարճից դէպի երկարը՝ պարզից դէպի բարդը, պէտք է եր-

Թանք: Մարդու ներքին ընդունակութիւնները և զօրութիւնները աստիճան առ աստիճան են զարգանում. այդ պատճառով նորա չիշողութիւն էլ պէտք է որ կամաց-կամաց ու աստիճան առ աստիճան կը թել ու զարգացնել: Բայց երբէք չ'պէտք է մոռանանք, որ մտքի բոլոր կարողութիւնները հետ մասին կը թել չիշողութեանը ևս, և ոչ թէ առանձին ուշադրութիւն դարձեալ չիշողութեան վերայ և միակողմանի զարգացնելով, լինաւ մտքի միւս կարողութիւններին: Սորանից աւելին, չիշողութեան զարգացնելու նկատմամբ պէտք է ուսանել իմացական փիլիսոփայութեան մէջ, որի օրէնքները հիման վերայ է կայանում մանկավարժութիւնն էլ:

Ս. Բ.

(Կը շարունակուի)

ՂԱՐԻՖ ՄՇԵՑԻՆ

ԺԳ.

Համարեա մէկ տարի անցել էր այդ օրից:

Ուրբաթ էր, — մահմեդականների Հանգստի և զուարճութեան օրը: Բայց այս առաւօտ Բողոքի ափերի մօտ կանգնած ծովեզրեայ ապարանքներից մէկը չէր ներկայացնում այն սովորական ցնծութիւններով լի դուարութիւնը, որ յատուկ է տօն օրերին: Ամբողջ ամբողջ մէջ տիրում էր մի տեսակ վհատիչ լռութիւն՝ խորին անշարժութեան հետ, որը այնպիսի տպաւորութիւն էր գործում, կարծես, այդ սքանչելի կերտուածքը՝ իւր փառահեղութեան մէջ՝ յոգնել էր, ձանձրացել էր միշտ ուրախ լինելուց:

Արեգակը վաղուց արդէն սկսել էր շողողալ ապարանքի միակողմանի կապտագոյն մօզաշինիների վրայ, բայց դեռ ոչ ոք չէր երևում, ոչ ոք չէր շարժվում: Այնպէս էր թուում, որ այդ կախարդուած շինուածքը իւր բոլոր բնակիչներով պղնձացած լինէր: Կանանցի բակում, աննպատակ կերպով, շրջում էին երկու սիրամարգներ միայն և, իրանց երկար ագիւնները քարշ տալով, աւելում էին մարմարեայ սալայտապարտ: Երբեմն իւր նախշուն, գունաւոր զգեստով յայտնվում էր սև խափշիկը, լուռ մօտենում էր այս և այն փակուած դռանը, ինքն իրան հարց տալով, «արդեօք չե՞ն կանչում ինձ»...

Արայրեայ կանաչագոյն վանդակապտը բաժանում էր գեղեցիկ պարտէզը կանանցի բակից: Այստեղ աշուն սկզբում ծաղկում էր վերջին գարունը: Այստեղ զառամեալ կեանքը սկսել էր կրկին մանկանալ: Վարդերը նորից բացուել էին և սպիտակ հասմկել էր օդը իւր նուրբ անուշահոտութեամբ:

Ուրտապտույտ ճեմելիքով, որի երկու կողմերը ցանկապատած էին խուզած մրտենիներով, անցնում էր մի պատանի: Նա բաւական վաղ մտել էր այդ պարտէզը, լսելու թռչունների առաւօտեան տաղերը: Դանդաղ քայլերով ընթանում էր նա, երբեմն կանգ էր առնում, մտախոհ կերպով նայում էր այս և այն ծառի գեղեցիկութեան վրայ և, կարծես, ինքն իրան զարմանում էր. «այդ սրտեղ եմ»...

Այդ զարմացքը, այդ խորին հիացումը նորից բնաւորութիւնն ունէր, որպէս մի դժբախտ Հանդիպում է վհուկների թագուհուն, որը խոտանում է նրան փառք և երջանկութիւն, հպեցնում է նրան կախարդական դաւադանք, դժբախտը վերադարձնում է մի անիմանալի յափշտակութեան մէջ, և մի քանի վայրկեանից յետոյ աչքերը բաց է անում,

իրան գտնում է փէրինների աշխարհում, շրջապատած յաւերժական երանութեամբ...

Նոյն դիւթական ինքնամոռացութեան մէջ էր գտնվում պատանին, նոյն զգացմունքները սքանչացնում էին նրան:

Գեղեցիկ էր նա և շնորհալի, և աւելի գեղեցիկ երևում էր նա՝ իրան միայն պատշաճաւոր Հագուստի մէջ: Բնութիւնը ոչ մի թերութիւն չէր թողել, որքան կարելի է, վայելուչ կերպով կազմել կեանքով լի մանկութեան այդ դեռահաս տիպարը:

Ո՛վ կարող էր նրա մէջ ճանաչել Օհանին: Ո՛վ կարող էր նրա մէջ ճանաչել կոշտ, կոպիտ «չօփշին», որ մի ժամանակ, Կալաթի փողոցներում, աղբի կթոցը շալակին, ողորմելի կերպով թափառում էր:

Ամեն ինչ փոխուել էր նրա մէջ: Նրանում չէր մնացել վաղեմի գուհիկութեան ամենափոքր նշոյն անգամ: Ամեն ինչ նոր կերպարանք էր ստացել: Դէմքը աւելի գրաւիչ էր դարձել, ձայնը աւելի փափկացել էր, շարժումները և ձեւերը աւելի նրբացել էին, — ամեն ինչ փոխուել էր, անփոփոխ մնացել էր միայն նրա սիրտը՝ իւր մաքուր պարզութեան մէջ:

Սափրիչի խանութում ծանօթացած վանեցին Օհանին բաց չը թողէր: Բրքան Օհանը խորշում էր, խոյս էր տալիս նրանից, նա այնքան աւելի աշխատում էր կաշկանդել անփորձ պատանուն իւր ճանկերի մէջ: Մինչև չափողութեան նրան՝ Համոյի Օհանին, որ մի հարուստ փառայի տան մէջ ծառայութեան մտնէ:

Այժմ Օհանը այդ փառաւոր ապարանքի «հէյվազն» էր, — սենեկապանն էր:

Երկու առաւելութիւններ նպատեցին նրան այդ պաշտօնին հասնել. առաջինը՝ իւր վայելապալմ հասակը, որ անհրաժեշտ պայմաններից մէկն էր մի մեծ իշխանական տան ծառայութեան համար, երկրորդը՝ իւր հայ լինելը, որ հաւատարմութեան մի հաստատ գրաւական էր՝ թուրք ընտանիքի մէջ մտնելու համար:

Ծերունի փառայի սիրում էր իւր ընտանեկան կեանքում շրջապատել իրան գեղեցիկ առարկաներով: Դրանցից մէկը նրա սենեկապանն էր: Իսկ հայ սենեկապանը Պօլսում ընդհանուր վստահութիւն է վայելում: Նրան հաւատում են ամեն բան, մինչև անգամ կանանցը:

Իսկ Օհանը իւր ազնիւ ընտանեկանութեամբ աւելի սիրելի դարձաւ ծերունի փառային, որը նրան իւր զաւակներից չէր բաժանում և ամեն ինչ յանձնել էր նրա ձեռքը:

Մտնելով այդ ծառայութեան մէջ, Օհանը իւր հայրենակից Ոսկանի աչքին աչլ ևս չերեւցաւ: Սկզբում միանգամ միայն տեսաւ նրան, և երբ իւր նպատակը յայտնեց, ստոտիկ յանդիմանութիւն ստացաւ: Ոսկանը ատում էր այդ ծառայութիւնը, ատում էր՝ տղամարդի գործ չէ: Մշեցին, նրա կարծիքով, կամ պէտք է համալ լինէր, կամ հրգեհաւ չէր և կամ նաւաստի:

Օհանը ինքն ևս զգում էր այդ և իւր վիճակից բոլորովին գոհ չէր: Նա զգում էր, որ իւր տեղում չէ: Բայց միանգամ ընկղմուելով մահմեդական ընտանիքի խորութեան մէջ, աչլ ևս դուրս գալ չէր կարողանում:

Ծերունի փառայի ընտանիքը շատ մեծ չէր: Նա ունէր մի քանի կանայք, բայց փոքր թուով զաւակներ: Նրանց մէջ բոլորից չափահասը մեծ աղջիկն էր, որը այդ ապարանքումն էր բնակվում:

Մի ամիս հաղիւ կը լինէր, որ փառայի վերադարձել էր

Նգիպտոսից, ուր նա գնացած էր մի շատ կարևոր պետական պաշտոնով: Քաղաքում ունէր նա մի քանի տներ, բայց վերադառնալուց չետոյ, ընտրեց այդ ապարանքը, Բոսֆորի ափերի աշնանային գեղեցկութիւնը վայելելու համար:

Օրը ուրբաթ լինելով, փաշան չէր գնացել Բարձր Դուռը: Վաղ առաւօտեան դուրս եկաւ նա, մէջեղ պիտի գնար, իսկ այնտեղից՝ մի բարեկամի մօտ ճաշելու: Այդ էր պատճառը, որ Օհանը աչօր ազատ էր:

Պարտէզում երկար զբոսնելուց չետոյ, Օհանը ձանձրացաւ, դնաց, նստեց մարմարեայ շաղրուանի մօտ, որ հովանաւորուած էր մշտականաչ ծառերով: Զուրը դուրս էր ցատկում կիսամերկ հիւրի բերանից և մարդարտեայ կաթիլներով ցողվում էր աւաղանի մէջ:

Օհանը մի առանձին հրճուանքով նայում էր աւաղանի մէջ, որի պարզ ու վճիտ հայելին երբեմն թաթում էր, երբ ոսկեգոյն և արծաթագոյն ձկնիկները յանկարծ յայտնվում էին մակերևութի վրայ, զանազան զուարճալի պտուտներ էին գործում, և կրկին անյայտնում էին: Նա պահանջեց պարտէզպանից մի կտոր հաց, մանրեց և փշրանքները ոկեց փոքր առ փոքր ձգել աւաղանի մէջ: Ձկնիկները աւելի ուրախացան, սկսեցին շուտ-շուտ յայտնուել ջրի երեսին: Զարաճճիները խլում էին հացի բեկորները և իսկույն խորատուգվում էին դէպի յատակը: Այդ Օհանին մեծ զուարճութիւն էր պատճառում:

Այդ խաղով զբաղուած էր Օհանը և ամենեւին չէր նկատում, որ մի նագելի կին յայտնուեցաւ հակառակ ճեմելիքի ծալքում և, տեսնելով նրան շաղրուանի մօտ նստած, կամաց-կամաց մօտեցաւ, կանգնեց նրա ետևում: Մի քանի րոպէ մանկահասակ կինը խորին տարափանքով նայում էր պատանու վրայ, մինչև նա զգաց, որ երկու փափուկ ձեռքեր դուրեցան իւր ուսերի վրայ և լսեց այդ խօսքերը.

—Այդ լինէ Ես անում... երեսպալութիւնդ միտդ ես բերել...

Օհանը չետ նայեց և իսկույն կտրմբելով ոտքի ելաւ:

—Ա՛խ, տիկին, դժւ էք... ձայն տուեց նա և մնաց շփոթում:

Տիկինը նստեց նոյն տեղում, որտեղ նստած էր Օհանը: Վաղորդեան զովութիւնը նրա պայծառ դէմքին մի առանձին զուարթութիւն էր բաշխել: Կուրծքի վրայ խրած ունէր մի խոշոր մոյգ—դեղնագոյն թէչի վարդ:

Օհանը դեռ կանգնած էր ոտքի վրայ, և՛ սպասաւորի խոնարհութեամբ, և՛ մի այլ զգացմունքով, որ նրան անհասկանալի էր:

—Նստի՛ր,—ասաց նրան տիկինը, ցոյց տալով մերձակայ նստարանը:

Օհանը չը համարձակուեցաւ նստել:

—Այդպէս էլ լաւ է, տիկին,—պատասխանեց նա և մնաց ոտքի վրայ:

Տիկինը փաշայի վերջին կանանցից մէկն էր, որի հետ պատկուած էր արդէն խորին ծերութեան հասակում: Այդպիսի դեռահաս, կրակով լի կանանց արեւելքում ծերունիները գործ են ածում որպէս ջերմութիւն, իրանց սառած ոսկրները տաքացնելու համար:

Նա վերառեց հացի մնացած պատառը, սկսեց ինքն ևս Օհանի նման մանրել և ձգել աւաղանի մէջ:

—Դուք ինձ ծաղրում էիք, տիկին,—ժպտելով նկատեց Օհանը:

—Ես ուզում եմ իմ բախտը փորձել... ասաց նա և շարունակեց ձգել փշրանքները:

—Ի՛նչպէս փորձել,—հարցրեց Օհանը:

—Սպասի՛ր, հիմա կը տեսնես...

Նա փոքր առ փոքր ձգում էր փշրանքները, երբեմն յայտնվում էր մի արծաթագոյն և երկու ոսկեգոյն, երբեմն մի քանի ոսկեգոյն միասին, իսկ երբեմն մի արծաթագոյն առանձին: Այդ հաշիւները պահում էր նա մատներին վրայ, և հետզհետէ նրա սիրուն դէմքը աւելի ուրախ արտայայտութիւն էր ստանում:

Երբ վերջացրեց, հացի պատառը տուեց Օհանին, ասելով.

—Հիմա դու փորձի՛ր...

Այդ միջոցին Օհանը, մոռանալով իրան, նստեց տիկինոջ մօտ:

—Ես ոչինչ չեմ հասկանում,—ասաց նա երեսպալական պարզմտութեամբ,—Ի՛նչպէս փորձել:

—Ես հասկանում եմ... Դու միայն փշրանքները ձգի՛ր և սպասի՛ր... Երբ ձկնեք դուրս կը գան, կը խլեն և կ'անյայտանան, նորից ձգի՛ր... Ես հաշիւը կը պահեմ...

Օհանը, ստացած հրահանգների համեմատ, սկսեց նետել փշրանքները: Տիկինը լուռ նայում էր աւաղանի մէջ և ամեն անգամ, երբ ձկնեք յայտնվում էին, ձեռքի գեղեցիկ մատներից մի քանիսը կամ խփում էր և կամ բաց էր անում: Երբ Օհանը տակաւին շարունակում էր, նա ձայն տուեց.

—Բաւական է...

Օհանը, իւր գործողութեամբ բաստիկ ուրախացած, դարձաւ դէպի տիկինը, հարցնելով.

—Հիմա բացատրեցէ՛ք, լաւ դուրս եկաւ, թէ՛ վստ:

—Ձեմ ասի... պատասխանեց տիկինը և, մի և նոյն ժամանակ, նրա խոշոր աչքերում փայլեց մի կրակ, որ նման էր ըզմալի յոյսի աղօտ նշույններին:

—Դուք խոստացաք ասել,—խնդրում էր պատանին թախանձելով, և ամենեւին չէր զգում, թէ ինքը ում մօտ էր նստած և ում հետ էր խօսում...

Գուցէ տիկինը մի բան կասէր, եթէ այդ միջոցին բակի փոքրիկ շունը սաստիկ աղմուկ չը բարձրացնէր, որ նրանց ուշադրութիւնը դարձրեց դէպի այն կողմը:

Օհանը վերկացաւ:

Պարտէզից նկատեցին, որ կանանցի սենեակներից դուրս եկաւ մի կին, և նրա ետևից՝ մի մարդ, որ շալակին կրած ունէր մի ահագին արկղ:

—Այդ այն փերեզակ կինն է,—ասաց Օհանը:

—Այո, նա է,—ասաց տիկինը:

—Օրիորդ Զահրայի սենեակից է դուրս գալիս:

—Ո՛րքան շատ բաներ է գնում Զահրան,—հարցրեց տիկինը մի այնպիսի ձայնով, որի մէջ լուրում էր և՛ դարմացք և՛ հեղնութիւն:—Ամիս չէ անցնում, որ այդ կինը մի բան անգամ նրա մօտ չը մտնէր:

Օհանը ոչինչ չը պատասխանեց:

—Կանչի՛ր նրան այստեղ,—հրամայեց տիկինը:

Մարդ տեսածին պէս, մահմեդական տիկինները կը մտնեն իրանց բարձր դերի մէջ, իսկ մարդ չեղած ժամանակ, սպասաւորների հետ ամեն տեսակ հանաքներ կանեն:

Օհանը վաղեց նրան կանչելու:

Նրա հեռանալուց չետոյ, մանկահասակ տիկինոջ դէմքը մռայլուեցաւ: Պէ՛ւ լաւ, և վստ... այդ լինէ է նշանակում... Ես ձգելու միջոցին լաւ եկաւ... իսկ նա ձգելու միջոցին՝ վատ... Նա մտաբերեց աւաղանի մէջ կատարուած բախտահմայութիւնը:

Փերեզակ կենը Օհանի առաջնորդութեամբ մտաւ պարտէզը: Դեռ չը հասած, հեռուից սկսեց խօսել.

—Փառք Աստուծոյ, Փաթիմա խաթունն էլ բարեհա-
ճում է աղքատ մանրավաճառից մի բան գնել... Ի՞նչպէս
էք, նաղելի տիկին, լսե՛ք, առնող էք... Գոհութիւն Աս-
տուծոյ, որ ձեզ լաւ եմ տեսնում... Տացէ՛ք Աստուած, որ
միշտ այսպէս ուրախ և բախտաւոր լինէք... Մենք էլ ձե-
զանով ենք ապրում... Երբ ձեր սիրտը ուրախ է, մի բան
կը գնէք, մեզ էլ կուրախացնէք... Տխուրներէց ստանան
էլ է փախում... .

Նստախօս մանրավաճառը իւր օրհնութիւններէ, ողջա-
գորանքի հեղեղը, անտարակոյս, դեռ ևս երկար պիտի շա-
քունակէր, եթէ տիկինը նրան չը կանգնացնէր, ասելով.

—Բեր տեսներեք, ի՞նչ ունեւ:

—Ամեն բան ունեմ, նաղելի տիկին, ինչ որ ձեր սիրտը
ցանկանում է:

Նա հրամայեց իւր բեռնակներն, արկղը ցած դրեց, և
մինը միւսի ետեւից, սկսեց ցոյց տալ զանազան իրեղէններ:
Տիկինը ոչ այնքան գնեւ. նստաւ և, որքան հետաքրքրու-
թեան համար, զննում էր այդ գոյն—դգոյն իրեղէնները:
Օհանը, մի կողմում կանգնած, ուշադրութեամբ նայում էր.

—Օրերդ Զահրան մի բան գնե՛ց,—հարցրեց տիկինը:

—Ա՛խ, ի՞նչ էք հրամայում, նաղելի տիկին,—պա-
տասխանեց նա վշտալի ձայնով.—միթէ կարելի է մի բան
հաւանել տալ օրերդ Զահրային: Նա միայն չարաբել գիտէ:
Պատուիրել էր շղարշ երեսի քօղի համար.—«Լսե՛ր, լսե՛ր,
ամենաբնիկը կը բերես»,—հրամայեց ինձ,—ե. շուտ կը բե-
րես, առաւօտեան շատ վաղ, որովհետեւ ուրիշ տեղ հիւր
եմ գնալու... —Ամբողջ քաղաքը ման եմ եկել, ամենալաւ
տեսակները բերել եմ, դարձեալ չէ հաւանում, ատում է.
—«Այդ ի՞նչ է, դու ինձ խայտառակե՛ր ես ուզում, ի՞նչպէս
կարելի է դրանով դուրս գալ... Ի՞նչ պիտի անեմ, ջահել
սղիւղի է, սիրտը նաղութ է, խօ չեմ կարող սիրտը կտորել:
Հիմա պէտք է գնամ ուրիշ տեսակները բերեմ և նրա ցան-
կութիւնը գոհացնեմ:

Տիկինը շարունակում էր զննել իրեղէնները:

—Նայեցէք այդ Փերուզային, նաղելի տիկին, նայեցէք
գոյնը, փալը, գեղեցկութիւնը,—հրաշալի բան է: Իսկական
Խորասանի է: Ուրիշները լինում են, բայց ներկած են լի-
նում, սկսում է շուտով գոյնը փոխել: Բայց դա չաւիտեան
այդպէս կը մնայ: Մի դիպուածով ես ձեռք բերեցի այդ
հագուստը քարը: Սուլթանի պալատում անգամ դրա հա-
տը չի գտնուի... .

—Իմը ի՞նչով է վատ դրանից,—ընդհատեց տիկինը,
ցոյց տալով իւր մատի գեղեցիկ Փերուզան:

—Ա՛յ, ատեմ,—պատասխանեց շատախօսը իւր մատա-
նին բռնեցնելով տիկինը մատանիի հետ,—ձերը, նաղելի
տիկին, աւելի փոքր է, իսկ դա աւելի խոշոր է, ձերը, նա-
ղելի, տիկին, աւելի բաց գոյն ունի, իսկ դա մանկշակա-
գոյն է, ձերը, նաղելի տիկին... .

Տիկինը դարձեալ ընդհատեց նրան, ծիծաղելով.

—Բայց դու այն չես ասում, որ քոնը աւելի տափակ
ձե. ունի, իսկ իմը գմբէթաձե է: Փերուզայի այդ ձեւը ա-
մենաբնիկն է համարվում և շատ հազուադէպ է լինում:

—Ի՛նչ էլ նոյն ձեւը կը ստանայ, նաղելի տիկին: Զար-
մանում եմ, որ դուք չը գիտէք, որ Փերուզան աճում է,—
կ'աճէ և նոյն ձեւը կը ստանայ:

Տիկինը առաջին անգամն էր լսում այդ. Նա իւր Փե-
րուզան տառն տարուց աւել կրում էր մատին, բայց աճե-

լութեան ամենափոքր նշոյլ անգամ նրա մէջ չէր նկատել:

Ոչ սակաւ դարմացաւ և Օհանը, որ թոյլ տուեց իրան
այդ նկատողութիւնը անելու.

—Քարը ի՞նչպէս կարող է աճել:

—Կարող է աճել, գեղեցիկ պատանի,—պատասխանեց
նա ժպտելով:—Մարջանն (կօրալ) էլ քար է, ապա ի՞նչպէս
է աճում: Ծովի միջում աճում է և ծառ է դառնում:

Օհանի հասկացողութիւնը թանգաղին քարերի վերա-
բերութեամբ շատ հեռու չէր գնում, որ ցոյց տար նրան
մարջանի և Փերուզայի մեծ զանազանութիւնը: Նա լռեց:
Բայց նրա ուշադրութիւնը գրաւեց մի այլ բան. Այդ կինը
չանկարծ դարձեցրեց նրա մէջ մի աղօթք միտք, և նրա
դարմացած աչքերը սկսեցին երբեմն դառնալ դէպի նա,
երբեմն դէպի նրա բեռնակները: Նրա յիշողութեան մէջ յան-
կարծ ծագեց այն մոռացուած կատկածանքը, որ մի ժամա-
նակ ունէր նա դէպի ամեն կին, որ հանդիպում էր նրան,
և որոնց մէջ որոնում էր իրան խաղողին, իրան մուրորութեան
մէջ ձգողին: Այժմ գտնում էր նա մի միջին նմանութիւն
այդ կնոջ և այն կնոջ մէջ, որ մի տարի առաջ, իւր կատուի
պատրուակով, յանձնեց նրան անբախտ մահուկին: Բայց
տարբերութիւնները բաւական մեծ էին: Այն ժամանակ ու
էր հագնուած, իսկ այժմ բոլորովին մոխրագոյն: Այդ շատ
չը շուարեցրեց Օհանին, որովհետեւ հազուադէպ միշտ կարելի
է փոխել: Դէմքը լաւ չէր մտաբերում,—այդ էր, որ շփո-
թեցրեց Օհանին: Նրան տեսել էր երկու անգամ միայն.
մէկը՝ ցերեկով, այն ևս խիստ սուղ միջոցում, միւսը՝ գիշե-
րով, խաւարի մէջ: Զայնը, խօսակցութեան ձեւը բոլորովին
նման էր: Նման էր և հասակը. այն կինն էլ դրա տարիքն
ունէր: Յանկարծ Օհանի աչքին ընկաւ ուսումնական
խաչը, որ կապած ունէր պարանոցին և որի վերելի մասը և
այժմ երեւում էր շապիկի տակից: Այդ խաչը նա լաւ յիշում
էր: Նրա կատկածանքը աւելի ուժ ստացաւ:

Նրա բեռնակներն առաջին անգամն էր տեսնում: Այդ
զգուշիկ մարդը, որ անդադար ձախ աչքը խփում էր՝ աճն էր
բացանում, և աճը խփում էր, ձախն էր բացանում, իւր
թուխ դէմքով, սրածայր քթով, կարճ շրթունքներով, երկար
ականջներով և խրճճուած ու մօրուքով, Օհանի վրայ խիստ
անախորժ տպաւորութիւն գործեց, մանաւանդ երբ իմացաւ,
որ նա հրէն է:

Տիկինը ոչինչ չը գնեց: Նա խօսացնելու համար միայն
կանչել տուեց մանրավաճառին: Քաղաքի բոլոր բարձր և մի-
ջին շրջաններում ել ու մուտ ունէր այդ կինը և գիտէր,
թէ ինչ տեղ ինչ է կատարուել: Օրեկան բամբասանքների մի
կենդանի օրագիր էր նա: Այդ առիթով, իւր նաղելի տիկ-
նոջը հաճութիւն պատճառելու համար, թողեց նա իւր
առեւտուրը և սկսեց երկար ու երկար պատմել, թէ ի՞նչու
է, այսինչ փաշան իւր կնոջը ծեծել... Բնչ պատճառով
այնինչ փաշայի կանաչքը միմեանց հետ կռուել են... Թէ
այնինչ փաշայի աղջկայ և իւր էջվաղի մէջ ինչեք են ան-
ցել... Թէ որքան ճշմարիտ է, որ այնինչ փաշան բաժան-
վում է իւր կնոջից և ամուսնանում է մի հարուստ այրիի
վրայ և այլն... .

Երբ վերջացրեց, հաւաքեց իւր իրեղէնները, կրկին տե-
ղաւորեց արկղի մէջ, ասելով.

—Ներեցէք, նաղելի տիկին, ես ուշացայ, շատ ուշա-
ցայ... Ն. էֆէնդիի տանը այժմ սպասելիս կը լինեն ինձ...
մի քանի բաներ են ապսպարել... .

Նա տուեց հրէայի շալակին ահադին արկղը, որ իւր
երկարութեամբ ծածկում էր՝ սկսեալ նրա դիտից մինչև մէջ-

քի վերջը: Բեռնակիրը կռացաւ, ճոկան դարձաւ աչդ ծան-
րութեան ներքոյ:

—Մնաք բարեաւ, նաղելի արիւն, ցանկանում եմ ձեզ
աշխարհի բոլոր բարութիւնները:

Նա դնում էր և, մինն ունէր ժամանակ, օրհնում էր:

—Ի՞նչ ազգից է աչդ կենը,—հարցրեց Օհանը, երբ
բոլորովին հեռացաւ նա:

—Ձեռքդ տեմ, պէտք է որ յայն լինի,—պատասխանեց
տիկինը:

—Շատ բարեւ պտուղ չէ երևում . .

—Նրանք ամէնքը աչդ պէս են լինում,—ասաց տիկինը,
վեր կացաւ նստած տեղից, և ծանր, անհաւատար քայլերով
սկսեց գնալ դէպի իւր բնակարանը:

Օհանը նկատեց նրա տխրութիւնը և, քարացածի նման
կանգնած, ետեւից նայում էր նաղելի հասակին, նայում էր
մտախոհ դնացքին, և ինքն էլ չէր գիտէր, թէ ինչու է
աչդ պէս անյազարար նայում . . .

Նա կրկին մօտեցաւ, նստեց աւազանի մօտ, մի նստա-
րանի վրա: Այժմ գոյնդգոյն ձկները աչլ ևս չէին հետա-
քըքըրում նրան: Այժմ չէր հետաքըքըրում նրան և իւր թախ-
ժալի տիկինը:—Այժմ նրա մտքում պտըտվում էր սև խա-
չը կրող մանրավաճառը:

—Ես քեզ իմ ճանկերից բաց չեմ թողնի, անիծեալ
ջադուհ,—ձայն տուեց նա, վերկացաւ, սկսեց դիմել դէպի
օրիորդ Զահրայի սենեակը:

Բ Ա Ֆ Ֆ Ի

(Կը շարունակուի):

Խմբագիր-հրատարակիչ ԱՐԳԱՐ ՅՈՎ ՀԱՆՆԻՍԵԱՆ:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԹԻՖԼԻՍԻ ԹԱՏՐՈՆ

Երկուշաբթի Հոկտեմբերի 13-ին հայ դրամատիկական
ակումբի խոր մըը կը ներկայացնէ

I

Առաջին անգամ

ԶՈՂԻ ԲՈՒՄԱՐԷՆ ԶՈՂ

դրամա 3 արարուածով. հեղ Դեաշենկոյի

II

ՀԻՆ ՄԱՏԻՄԱՏԻԿՈՍ

վոդ. 1 արարուածով.

ՍԿԻՉԻՆ Է 8 ԺԱՄԻՆ

տոմսակները կարելի է ստանալ կասայում.

ՎԱՃԱՌՎՈՒՄ Է

ԸՆՏԻՐ ՖԱԵԱՆՍԻՑ շինած

ԱՆՕԹ ՍԵՂԱՆԻ, Ա. Ա. փակագրով, 24 հոգու համար:

ПРОДАЕТСЯ

ФАЯНСОВЫЙ СЕРВИЗЪ на 24 персоны, съ
вензелемъ А. А. Спросить на Грибоѣдовской
д. № 35 у Мосесова.

ԷՄԻՆ ՏԻՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՑ

ԶՐԿԱՆՔԻ ԶՈՂ

ԴՐԱՄԱ 4 ԳՈՐԾՈՂՈՒԹ.

Վաճառում են 80 կոպէկով Տփլիսի գրավաճա-
ռանոցները և Երևանում հեղինակը:

(10—2)

Unter dem Titel

ARMENISCE BIBLIOTHEK
(Herausgeber: ABGAR IOANNISSIANY)

führe ich dem deutschen Lesepublikum eine Serie der
besten, ausgewählten Werke einer in Europa noch wenig
bekannten, und doch viele Schätze bergenden Litteratur
der Gegenwart in vorzüglichen Uebersetzungen und ge-
diegener handlicher Ausstattung vor.

Als erster und zweiter Band wurden soeben
ausgegeben

I

DREI ERZÄHLUNGEN

VON

RAPHAEL PATKANIAN

Aus dem Armenischen uebertragen

VON

ARTHUR LEIST

Ein Band 8°, 13 Bogen.—Preis 75 kop.

II

LITTERARISCHE SKIZZEN

VON

ARTHUR LEIST.

Inhalt: Ein Volkssänger. Raphael Patkanian. Pa-
ter Leo Alischan. Mkrtitsch Beschiktaschlian. Abo-
wian. Die Kongregation der Mechitaristen. Erzbi-
schof Gabriel Aiwasowski. Gabriel Sundukiantz.
Das armenische Zeitungswesen. Ein Vater seines
Volkes.

Ein Band 8° 12 Bogen.—Preis 75 kop.

Für den Kaukasus ausschliesslich zu haben in der
Центральная Книжная Торговля въ Тифлисѣ.

WILH. FRIEDRICH

K. R. Hofbuchhändler

Дозв. Ценз. Тифлисѣ, 12 Октября 1886 г.

Типографія И. Мартиросіанца, на Орб. ул., д. № 1/2.